

Tarihsel ve Politik Bağlamda Eş'arilik Mu'tezile İlişkisi

The Relationship Between Ash'arism and Mu'tazila in Historical and Political Context

Edip YILMAZ

Sorumlu Yazar | Corresponding Author

Dr. Arş. Gör. | Res. Asst. Dr.

Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm

Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi

Gaziantep University, Faculty of Theology, Department of

Basic Islamic Sciences, History of Islamic Sects

Gaziantep, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-7055-3298>

edipyilmaz@gantep.edu.tr

Mehmet Zeki İŞCAN

Prof. Dr. | Prof.

Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm

Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi

Atatürk University, Faculty of Theology, Department of

Basic Islamic Sciences, History of Islamic Sects

Erzurum, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0001-8693-5242>

iscan@atauni.edu.tr

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Başvuru | Submission: 29.12.2024

Kabul | Accept: 29.05.2025

Yayın | Publish: 30.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.18403/emakalat.1604369>

Atıf | Cite As

Yılmaz, Edip – İşcan, Mehmet Zeki. "Tarihsel ve Politik Bağlamda Eş'arilik Mu'tezile İlişkisi". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 18/1 (Haziran 2025), 85-109. <https://doi.org/10.18403/emakalat.1604369>

Not | Note

Bu çalışma, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Mehmet Zeki İşcan danışmanlığında yapılan "Mezhep Siyaset İlişkisi: Erken Dönem Eş'arilik ve Mu'tezile Örneği" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

This study was prepared based on the doctoral thesis titled "Sect-Politics Relationship: The Example of Early Period Ash'arism and Mu'tazila" prepared under the supervision of Prof. Dr. Mehmet Zeki İşcan at the Atatürk University Institute of Social Sciences.

Yazar Katkı Oranları:

Araştırmanın Tasarımı: Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%80) - Yazar-2 (%20)

Araştırma-Veri Analizi-Doğrulama: Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%80) - Yazar-2 (%20)

Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi: Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Değerlendirme: Bu makale iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi ve değerlendirildi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/emakalat/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Author Contribution Rates:

Conceptualization: Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Data Curation: Author-1 (%80) - Author-2 (%20)

Investigation-Analysis-Validat: Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Writing: Author-1 (%80) - Author-2 (%20)

Writing - Review & Editing: Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Review: This article was reviewed and evaluated by two external reviewers using a double-blind peer review model. It was confirmed that it did not contain plagiarism by performing a similarity scan (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Complaints: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/emakalat/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

İslâm düşüncesinde iki farklı eğilimi temsil eden Mu'tezile ve Eş'arilik arasındaki ilişki, ilk etapta tepkisel bir zeminde doğmuş ve gelişmiş olsa da aslında çok boyutlu bir içeriğe sahiptir. Tarafların birbirini muhatap alması, kişiden kişiye, bölgeden bölgeye ve tarihsel sürece göre farklılık arz etmektedir. Söz konusu ilişkinin çerçevesi, sadece dini metinlerin yorumlanmasında benimsenen farklı yaklaşımlara dayanmayıp bir takım siyasi ve toplumsal dinamiklere de sahiptir. Bu bakımdan ilişkilerin başladığı gibi devam etmediğini ve zaman içerisinde evrilerek farklı boyutlar kazandığını ifade etmek mümkündür. Bu çalışma, İslâm düşüncesinde merkezi bir konuma yerleşmeye çalışan ve yer yer çemberin içinde kalma mücadelesi veren iki gurubun ilişkilerini sosyo-politik bir çerçeve içerisinde ele almayı amaçlamaktadır. Tarafların içerisinde bulundukları rekabet, her ne kadar eşit şartlar altında gerçekleşmese de Eş'ariliğin İslâm düşüncesinde merkezi bir konuma yerleşmesi ve Mu'tezile'nin ise varlık mücadelesi veren bir noktaya gerilemesi ile sonuçlanmıştır. Tarafların kaderini belirleyen süreçler birbirinden farklılık arz etmektedir. Sahip oldukları tarih ve temsil ettikleri kimliksel aidiyetler bu noktada önemli bir işlev görmüştür. Ayrıca siyasi kesimlerle geliştirdikleri ilişkiler ve toplumsal düzeyde elde ettikleri temsiliyet imkanları da son derece belirleyici olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Mu'tezile, Eş'arilik, Siyaset, Mihne.

Abstract

Although the relationship between the Mu'tazila and Ash'arism—two schools representing different tendencies in Islamic thought – initially emerged and developed on a reactionary basis, it is in fact multi-dimensional. Depending on individual, region, and historical context, the ways in which these two groups engaged with each other varied considerably. The framework of this relationship is not only based on different approaches to the interpretation of religious texts, but is also shaped by a number of political and social dynamics. In this respect, it is clear that the relationship has not remained static, but has evolved over time and taken on new dimensions. This study aims to examine the relationship between these two schools—both of which sought to establish a central position within Islamic thought and, at times, struggled to remain within its core—from a socio-political perspective. Although the rivalry between the two did not unfold on a level playing field, it ultimately resulted in Ash'arism securing a central role in Islamic thought, while the Mu'tazila was relegated to a marginal position, forced into a struggle for survival. The trajectories that determined the fate of each of these schools have differed in significant ways. Their historical backgrounds and the identities they represented played a crucial role in this process. Their relationships with political authorities and the degree of social representation they were able to achieve were also highly influential.

Keywords: History of Islamic Sects, Mu'tazila, Ash'arism, Politics, Mihna.

Giriş

Mihne sonrası süreç, Eş'arilik ve Mu'tezile ilişkileri açısından önemli bir başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Gelişmekte olan yeni paradigmaya ayak uydurmak, iki tarafın kaderi üzerinde hayati bir öneme sahiptir. Birçok isim gibi Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (öl. 324/935-36) de Mu'tezile'den ayrılmaya karar verdiğinde Mu'tezile açısından zor günler yaşanmaktaydı. Siyasi ve toplumsal baskılardan bunalan mezhep mensupları, farklı mezheplere intisap ederken, Eş'arî ise tercihini Ehl-i Hadis'ten yana kullanmıştı. Böylece geniş bir toplumsal kesimle temas kurma fırsatını yakaladı. Çünkü Hanefiler dışında diğer fıkhi mezheplerin hemen hepsi bir şekilde Ehl-i Hadis çatısı altında bulunuyordu. Eş'arî, Şâfilîğin teşekkül sürecine önemli katkılar sunan Ebû'l-Abbâs b. Süreyc (öl. 306/918) ve öğrencisi Ebû İshâk el-Mervezî'nin (öl. 340/951) takipçileri ile yakın ilişkiler geliştirmişti. Bu iki ismin öğrencileri ile Eş'arî'nin ilk nesil öğrencilerinin ortak isimlerden oluşması, Eş'ariliğin Şâfilîlikle ilişkisinin boyutlarını ortaya koymaktadır.¹ Ebû Bekr b. Fûrek (öl. 406/1015), Ebû İshâk el-İsferâyîni (öl. 418/1027) ve Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî (öl. 478/1078) dönemine gelindiğinde Eş'arilik ve Şâfilîlik ilişkisi, Irak'ın yanı sıra Horasân bölgesini de içine alan geniş bir coğrafyaya yayılmıştı. Eş'arî, Hanbelîlerle ilişki kurmakta başarısız olsa da Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkillânî (öl. 403/1013) ile birlikte bazı ilişkilerin geliştiği görülmektedir.² Aynı zamanda bir Mâlikî fakihî olan Bâkillânî'nin öğrencileri ile Eş'arilik, Mağrib ve Endülüs'ü de içine alan geniş bir coğrafyaya yayılmıştı. Ünlü bir sûfî olan öğrencisi Ebû Abdillâh Muhammed Hafif (öl. 371/982) ile birlikte ise Eş'arilik, tasavvufî zemine taşınmış, Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî (öl. 465/1072) ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî (öl. 505/1111) dönemlerine gelindiğinde bu ilişki daha ileri bir boyuta taşınmıştı.

¹ Bu isimlerden bazıları şunlardır: Ebû Bekr Muhammed b. Ali Kaffâl eş-Şâsî (öl.365/976), Ebû Sehl es-Su'lûkî en-Nisâbüri (öl. 371/982), Ebû Zeyd el-Mervezî, Ebû Ali es-Serahsî (öl. 393/1003) bk. Sikatüddin Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir ed-Dimaşkî, *Tebyinu kezibi'l-müfteri fimâ nüsibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. (Dimeşk: Darü't-Takva, 2018), 355-368, 398-400; Tâcuddîn 'Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn es-Sûbki, *Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed Tenahi - Abdulfettah Muhammed el-Hulv (y.y.: Hicr li't-Tiba'a ve'n-Neşri ve't-Tevzi' ve'l-İlân, 1992), 1/158-160, 3/200-203; Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tabakâtü's-Şafiiyyin*, thk. Ömer Haşim vd. (y.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, ts.), 251-254.

² İsa Koç, *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arilik İlişkisi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 149-150.

Mu'tezile açısından ise durum tam tersi istikamette ilerliyordu. Irâk Hanefileri ile olan birliktelikleri Mihne sonrası süreçte gittikçe zayıflamıştı. Çünkü Hanefiler, Mihne'nin suçuna ortak olmak istemiyordu.³ Bu sebeple Mu'tezile ile olan münasebetlerini asgariye indirgeyerek onlarla olan geçmişlerini görmezden geliyordu. Ayrıca Mu'tezile, Hâris el-Muhâsibî (öl. 243/857) ve Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909) ile birlikte Sünnilik içerisinde gittikçe güçlenen tasavvufi çevrelerle de ilişki kurmamış ve her geçen gün daha önemli hale gelen hadis faaliyetlerine ilgisiz kalmıştı. Fikhî ve tasavvufi ekollerle ilişki kurmaması ve hadis faaliyetlerine uzak durması Mu'tezile'yi, gelişmekte olan paradigmanın dışına iterken, Eş'ariliği ise merkezi bir konuma taşımıştı. Nitekim kelami öğretilerin, fikhî ekollerle veya geniş mürit kitlelerine sahip olan tasavvufi çevrelerle temas kurmadan toplumsal düzeyde karşılık bulması mümkün değildi.

Çalışmanın hem zamansal hem de coğrafi açıdan bir takım sınırlılıkları bulunmaktadır. Zamansal olarak Mihne sonrası ile başlayıp Selçukluların yükseliş döneminin sonuna kadar olan süreci kapsamaktadır. Bu dönem, sultan Melikşâh (465-485/1072-1092) ve ünlü vezir Nizâmülmülk'ün aynı yılda (öl. 485/1092) gerçekleşen ölümleri ile son bulmaktadır. Coğrafi açıdan ise Irak ve Horasân bölgeleri ile sınırlandırılmıştır. Bu bakımdan doğuda Maverâünnehir ve batıda Mısır, Şam ve Mağrib bölgeleri çalışmanın kapsamının dışında kalmıştır. Coğrafi açıdan böyle bir sınırlandırmaya gidilmesinin sebebi, iki mezhep arasındaki ilişkilerin yoğunluklu olarak Irak ve Horasân bölgesinde cereyan etmesidir. Şam, Mısır ve Mağrib bölgelerinde Eş'ariliğin özellikle Bâkillânî'nin öğrencileri vasıtasıyla gittikçe güçlendiği bilinse de İdrisîler hanedanlığı (173-375/789-985) dışında Mu'tezile'nin bölgede kayda değer bir varlığı bilinmemektedir. Klasik kaynaklarda Vâsıl b. Atâ'nın (öl. 131-748) Mağrib bölgesinde takipçilerinin bulunduğu yönündeki tespit,⁴ modern araştırmalarda yeterince aydınlatılmış değildir. Mâverâünnehir bölgesinde ise Keffâl eş-Şâsî ile Eş'arî fikirlerin bölgeye aktarıldığı⁵ ve ayrıca Mâtürîdî ve takipçilerinin eserlerinde güçlü bir Mu'tezile karşıtlığının olduğu bilinse de hem Eş'arîlerin hem de Mu'tezile'nin mevcudiyeti noktasında daha ileri çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Selçukluların yükseliş döneminin sonuna kadar olan bu süreç, İslâm düşüncesi açısından son derece önemli gelişmelere sahne olmuştur. Her şeyden önce Eş'ariliğin teşekkülünü tamamlaması ve Sünnî düşüncenin önemli bir unsuru haline gelmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Ayrıca Mu'tezile'nin gittikçe zayıflaması, önemli tasavvufi ekollerin doğuşu ve fikhî mezheplerin kalıcı hale gelmesi bu dönemin dikkat çeken özellikleri arasındadır.⁶

MacDonald'a göre Eş'arî ile Cüveynî arasına denk gelen bu dönemi incelemek gereksiz bir zaman kaybından ibarettir. Ona göre bu dönemle ilgili bilinmesi gereken en önemli şey, akılcı eğilimin giderek güçlendiği ve aşırı gelenekçiler ile Mu'tezile'nin hayattan bağlarının giderek koptuğudur.⁷ Yaklaşık yüz yıl önce yapılan bu tespit, bazı açılardan doğru olmakla beraber her genellemede olduğu gibi önemli oranda hatalar içermektedir. Eş'arilik söz konusu olduğunda akılcı eğilimin giderek güçlendiği doğru olsa da bu sürecin nasıl geliştiği, hangi kırılmaların yaşandığı ve bu kırılmaların yaşanmasında hangi dinamiklerin belirleyici olduğu noktasındaki soruların da cevaplanması gerekmektedir. Nitekim bu dönemde Sünniliğin gelişimi, Eş'ariliğin Sünniliğin önemli bir unsuru haline gelmesi, tasavvufi ekollerin doğuşu, fikhî mezheplerin kalıcı

³ Mihne sürecinde halku'l-Kurân görüşünü savunan Hanefiler olduğu gibi kabul etmeyenler de vardı. Mütevekkil döneminden sonra Mihne sürecine destek veren Hanefiler kadılık gibi resmi görevlerden azlediliyordu. Ayrıca hadis ravileri tarafından güvenilmeyen râvi kategorisinde değerlendirilip itibarsızlaştırılıyordu. Bu durum Hanefileri, Mu'tezile ile olan geçmişlerini unutmaya sevk etmişti. Mihne sürecinde Hanefilerin rolü ile ilgili müstakil bir çalışma için bk. Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), özellikle 123-127; Ayrıca mihne sonrası süreçte birçok Hanefî kadının görevine devam ettiği veya bir kısmının yeniden atandığı görülmektedir. Bk. Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din - Yorum - Dindarlık*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik, 2018), 101-134 Kelam ve Mu'tezilî öğretilerin bir bütün olarak yasaklandığı bu dönemde Hanefilerin kadılıklara atanmaya devam etmesi, Mu'tezilî geçmişlerini görmezden geldiklerini göstermektedir.

⁴ Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî Ka'bî, *Kitâbu'l-makâlât ve me'ahu 'uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu vd. (İstanbul: Kuramer, 2018), 193.

⁵ İbn Asakir, *Tebayin*, 356.

⁶ A. Bausani, "Religion in the Saljuq Period", *The Cambridge History of Iran: Volume 5: The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, The Cambridge History of Iran (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 5/283.

⁷ Duncan Black MacDonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory* (New York: Charles Scribner's Sons, 1903), 213.

hale gelmesi ve Şii-Sünnî kutuplaşmasının daha da belirginleşmesi gibi başka önemli gelişmeler de yaşanmıştır. Bu gelişmelerin izini sürmek, mezhepler tarihi çalışmalarının temel amaçlarından birisidir. Bu bakımdan amacımız, ilgili dönemi esas alarak İslâm düşüncesinin iki büyük ekolü olan Mu'tezile ve Eş'arilik ilişkisinin sosyo-politik boyutunu ortaya koymaktır.

Bu dönemin İslâm düşüncesi açısından isimlendirilmesi noktasında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Selçukluların yükseliş döneminin sonu veya Gazzâlî öncesi dönem, İslâm düşüncesi açısından *mütekaddimûn dönem* olarak isimlendirilmektedir. Bu isimlendirmenin kökeni İbn Haldûn'a (öl. 808/1406) kadar dayanmaktadır.⁸ Ayrıca *klasik dönem*⁹ veya *kelâmî Eş'arilik*¹⁰ şeklinde farklı isimlendirmeler de bulunmaktadır. Ancak bu isimlendirmeler, daha çok Eş'arilik esas alınarak yapıldığı için Mu'tezile'nin İslâm düşüncesindeki varlığını dikkate almama şeklinde bir içeriğe sahiptir. Mütekaddimûn dönem ifadesi, İbn Haldûn tarafından Gazzâlî öncesi dönemi tanımlamak üzere kullanılmış olup, Eş'arî kelamındaki yöntem ve içerik açısından kırılmayı ifade etmektedir.¹¹ Bu bakımdan Mu'tezile kelamının yanı sıra Mâtürîdî ve Şii kelamındaki içeriği ve değişimi dikkate almamaktadır. Kâdi Abdülcebbar (öl. 415/1025) ve İbn Ebî'l-Hadîd (öl. 656/1258) gibi Mu'tezilî şahsiyetlere göre *mütekaddimûn* tabiri, Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) öncesi dönemi kapsamaktadır. Cübbâî'nin kendisi de *müteahhirûn* dönemin temsilcisi olarak kabul edilmektedir.¹² Aynı ayrımı Bağdât Mu'tezilesine uyarlayan İbn Ebî'l-Hadîd, Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât'ı (öl. 300/913?) *müteahhirûn* dönemin öncü ismi olarak kabul etmektedir.¹³ Dolayısıyla İbn Haldûn'un *mütekaddimûn* tanımlaması Mu'tezile'yi kapsamadığı gibi, İbn Ebî'l-Hadîd'in tanımlaması da kabaca Eş'arî'nin hayatta olduğu döneme denk gelmesi bakımından Eş'ariliği kapsamamaktadır.

Ayrıca İbn Haldûn'un Eş'arî kelamındaki metodolojik değişimi esas alarak yaptığı bu ayrım, Mu'tezile kelamına uyarlandığında daha erken bir döneme tekabül etmektedir. Çünkü İbn Haldûn, Gazzâlî'den itibaren mantık ilminin ve felsefi terminolojinin kelam ilminde daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başladığını ifade etmektedir. Oysa Mu'tezile kelamında felsefi terminolojinin yoğun bir şekilde kullanılması, daha erken bir dönemde Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'nin (öl. 436/1045) eserlerinde görülmektedir. Ebû'l-Hüseyin'in felsefeye olan ilgisi o kadar ileri bir boyuttaydı ki hem çağdaşları hem de modern araştırmacılar tarafından aslında bir filozof olduğu ancak görüşlerini kelam formatı içerisinde savunduğu şeklinde bir kanaat doğurmuştur.¹⁴ Onun felsefeye olan bu ilgisi, mensubu olduğu Mu'tezilî tabakat müellifleri tarafından yadırganarak gereksiz bir uğraş olarak değerlendirilmiştir.¹⁵ Eş'arî müelliflerden Abdülkerim eş-Şehristânî (öl. 548/1153) ise onu *filozof bir kişilik (racûlun felsefiyyu'l-mezheb)*

⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2011), 2/830-831; Mohamad Nasrin Nasir, "The Concept of 'Taklif' according to Early Ash'arite Theologians", *Islamic Studies* 55/3/4 (2016), 291.

⁹ Richard M. Frank, "Ash'ari", *Encyclopaedia of Religion*, ed. Mircea Eliade (New York: The Macmillan Co, 1987), 1/453; Christopher Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C.e* (Leiden; New York: Brill, 1997), 69-70; Gimaret'e göre Mu'tezilî düşüncenin sistemleşmesi ve detaylandırılması bakımından "klasik dönem" olarak adlandırılmayı hak eden dönem, III./IX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Cübbâîler ile birlikte başlayıp V./XI. Yüzyılın ortalarına (yani Selçukluların iktidara gelişlerine) kadar süren süreçtir. Ona göre Cübbâî öncesi süreç Yunan Felsefesi tarihi ile karşılaştırıldığında Sokrat öncesi döneme tekabül eder. Bk. Daniel Gimaret, "Mu'tazila", *Encyclopaedia of Islam Second Edition* (Erişim 18 Haziran 2023).

¹⁰ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Mâtürîdîlik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 71.

¹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/830-831.

¹² Ebû'l-Hasen Kâdi Abdülcebbar, "Fazlû'l-i'tizâl ve tabâkâtü'l-Mu'tezile", *Fazlû'l-i'tizâl ve tabâkâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid (Beyrut - Berlin: Darû'l-Farabi - Klaus Schwarz Verlag, 2017), 277.

¹³ Söz konusu ayrım hakkında bk. Ebû Hamid İzzuddin Hibetullah Muhammed b. Muhammed İbn Ebî Hadîd, *Şerhu nehci'l-belâga*, thk. Muhammed Abdülkerim en-Nemîrî (Beyrut: Dârü Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/8, 617; Daniel Gimaret, "Mu'tazila".

¹⁴ Ebû Sa'd Muhassin b. Muhammed el-Cüşemî, "et-Tabakâtü hâdiyye 'aşere ve's-saniyye 'aşere min Şerhi'l-Uyûn", *Fazlû'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Eymen Fuad Seyyid (Tunus: Dârü't-Tunusiyye, 2018), 401-402; Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Kisra Salih Ali (Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015), 100; Daniel Gimaret, "Abu'l-Hosayn Basrî", *Encyclopaedia Iranica Online* (Brill, 26 Ağustos 2020); Wilferd Madelung, "Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'nin Tanrı'nın Varlığı ile İlgili Delili", çev. Veysel Kaya, *Din Felsefesi Açısından Mu'tezile Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 1/1/772; Margaretha T. Heemskerck, "Abd Al-Jabbâr b. Ahmad al-Hamadhânî", *Encyclopaedia of Islam Three* (Erişim 18 Mart 2023).

¹⁵ Cüşemî, "Tabakât", 401-402.

olarak takdim etmiştir.¹⁶ Ebü'l-Hüseyn'in isbât-ı vâcip başta olmak üzere temel kelami meselelerde felsefi terminolojiyi kullanması, Cüveynî gibi Eş'arî kelamcıları derinden etkilediği Madelung tarafından detaylıca ortaya konmuştur.¹⁷ Dolayısıyla kelam ilminde felsefi eğilimin baskın hale gelmesinden hareketle yapılan *mütekaddimûn ve müteahhirûn* ayrımı, Mu'tezile açısından dikkate alındığında daha erken bir döneme denk gelmektedir. Bu değişimin Eş'arî kelamına yansımaları ise Cüveynî ile mümkün olmuş, Gazzâlî ile birlikte ise daha belirgin bir hale gelmiştir.¹⁸

Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, İbn Haldûn tarafından yapılan *mütekaddimûn-müteahhirûn* ayrımı, Eş'arî kelamındaki metodolojik değişimi merkeze alıp, Mu'tezile kelamında aynı istikamette ve daha erken bir dönemde yaşanan değişimi görmezden geldiği için kapsayıcı bir tasnif değildir. Bununla beraber çalışmamız Gazzâlî öncesi dönemle sınırlandırılmıştır. Ancak bu sınırlandırma, sadece İbn Haldûn tarafından belirtilen kelam ilmindeki değişim dikkate alınarak yapılmış değildir. Bilakis yukarıda belirtildiği üzere bu döneme kadar yaşanan gelişmeler bir bütün olarak dikkate alınmıştır. Selçukluların yükseliş döneminin sonuna denk gelen bu evrede Eş'arîlik, nihâi şeklini almasa bile temel karakteristiğini edinirken, Mu'tezile ile varlık mücadelesi veren bir noktaya gerilemiştir. Ayrıca fıkıh ve tasavvuf başta olmak üzere diğer disiplinlerde de sonraki dönemlere temel şeklini veren önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu bakımdan söz konusu süreci sadece kelam ilminde yaşanan bir kırılma ile izah etmek mümkün değildir. Kırılma olarak değerlendirilen şey, aslında uzun süreden beri devam eden sosyo-politik ve kültürel değişimlerin daha görünür hale gelmesinden ibarettir.

1. Eş'arî'nin Mu'tezile'den Ayrılışı

Mihne sonrası süreç, Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılışına sahne olması bakımından özel bir öneme sahiptir. Ayrıca bu döneme ait fikri ve kültürel hareketlilik, sonraki dönemlerde yaşanan gelişmelerin gidişatını ve ana çerçevesini belirlemesi bakımından önem arz etmektedir. Kayda değer önemli gelişmelerden birisi Sünniliğin bu dönemde teşekkül etmiş olmasıdır. Ancak yaygın olan kanaatin aksine Sünniliğin teşekkülü, Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılması ile gerçekleşmiş bir hadise değildir. Eş'arî, her ne kadar bu gelişmelerin önemli bir kısmına şahitlik etmiş olsa da Mu'tezile'den ayrılmaya karar verdiğinde Sünniliğin sacayağını oluşturan fikhî ekollerin teşekkülü, *Kütüb-i Sitte* olarak adlandırılan muteber hadis kitaplarının tedvinini ve tasavvufun Sünnî zeminde inşası gerçekleşmiş durumdaydı. Kelam ise bir meşruiyet arayışı içerisindeydi ve Eş'arî'nin ısrarlı gayretleri sonucunda Sünnî düşüncenin önemli bir unsuru haline gelmişti. Dolayısıyla Eş'arî'yi Sünnî düşüncenin kurucusu veya baş mimarı olarak kabul etmek, başkalarına ait rollerin ona atfedilmesi anlamına geleceği gibi, Sünnî düşüncüyü sadece kelama indirgemek şeklinde yanlış bir varsayıma da götürmektedir. Sünniliğin teşekkülüne kelamdan daha çok fıkıh mezheplerinin ve tasavvufî ekollerin katkı sağladığını unutmamak gerekir. Buna hadisçilerin faaliyetlerini de eklemek mümkündür. Kelam ise Eş'arî'nin vefatından uzun bir süre sonra bile Ehl-i Sünnet tarafından şüpheli bir disiplin olarak görülmeyle devam etmiştir.

Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılış tarihi kesin olarak bilinmese de Cübbâî'nin ona yazdığı bazı reddiyelerden hareketle hocasının henüz hayatta olduğu bir dönemde ayrıldığı ifade edilebilir.¹⁹ Bu ayrılığın 300/913 yılının başında gerçekleştiği şeklindeki Eş'arî kaynaklarca verilen bilgiler ihtiyatla karşılanmalıdır. Çünkü her asrın başında bir müçtehidin geleceğini haber veren hadis,²⁰ onların bu tarihte ısrar etmesine sebep olmuştur. Bu noktada yine Eş'arî kaynaklar tarafından aktarılan üç kardeş hikayesinin de otantik olmayıp, sonraki dönemlere ait bir anlatı olduğunu ifade etmek gerekir. Nitekim Bağdâdî ve İbn Asâkir gibi nisbeten erken dönem Eş'arî kaynaklar, Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılış sürecini değerlendirirken üç kardeş meselesine değinmemişlerdir. Bu hikayenin, ilk olarak Fahreddin er-Râzî ve sonraki dönem Eş'arî

¹⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 100.

¹⁷ Madelung, "Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Tanrı'nın Varlığı ile İlgili Delili".

¹⁸ W. Montgomery Watt, *Müslüman Aydın Gazzâlî Hakkında Bir Araştırma*, çev. Hanifi Özcan (Samsun: Etüt Yayınları, 2003), 53-55; Frank Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelamı*, çev. İbrahim H. Üçer (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 165-166; Ayrıca bk. Frank Griffel, "Gazzâlî", çev. Melike Neva Şellaki, *İslâm Dünyası Dünyada İz Bırakan Uygarlıklar Dizisi*, ed. Andrew Rippin (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022), 476-479.

¹⁹ Cübbâî'nin Eş'arî'ye yönelik reddiyeleri için bk. İbn Asâkir, *Tebîyîn*, 286-287.

²⁰ İbn Asâkir, *Tebîyîn*, 609.

kaynaklar tarafından yoğun bir şekilde aktarıldığı görülmektedir.²¹

Eş'arî, Mu'tezile'den ayrılma sürecinin gördüğü rüyalarla hareketle başladığını aktarmaktadır.²² İlk nesil öğrencileri ve onlardan hemen sonra gelen kaynaklar da ayrılığın görülen bu rüyalarla gerçekleştiğini belirtmektedirler.²³ Rivayete göre Eş'arî, uzun bir süre hocasına sorduğu sorular karşısında tatminkâr cevaplar alamayınca göğsü daralmış ve Ramazan'ın ilk günlerinde Hz. Peygamber'i rüyasında görmüştür. Hz. Peygamber'in kendi sünnetine tabi olmasını istemesi üzerine Eş'arî, Mu'tezile'den ayrılarak Ehli Sünnet'e intisap etmiştir. Watt'a göre bu rüyaların sıhhati noktasında herhangi bir şüpheye gerek yoktur.²⁴ Eş'arî'nin gördüğü rüyalar üzerine Mu'tezile'den ayrılmış olma ihtimali tartışılrsa da bu rüyalar, onun psikolojik durumunu yansıtmaları bakımından önemli kabul edilebilir.

Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Ehl-i Hadis'in saflarına katıldığı kesin olarak bilinmesine rağmen hangi grubun saflarına katıldığı tartışma konusudur. Kanaatimizce Eş'arî, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra üç aşamalı bir süreçten geçmiştir. İlk aşamada Küllâbiler ile aynı çizgide hareket ederek kelami yöntemi kullanmaya devam etmiştir. Hatta Kalaycı'ya göre onun Basra'da iken münazarada bulunduğu ve yenildiği kişinin Küllâbî olma ihtimali yüksektir.²⁵ Bu durum, onun Mu'tezile'den ayrılmasına sebep olan rüya ile de paralellik arz etmektedir. Nitekim ramazan ayında üçüncü kez gördüğü rüyada Hz. Peygamber, ona kelami yöntem ile sünnetini savunmasını tavsiye etmişti. Eş'arî'nin Basra Camiinde Mu'tezile'den ayrıldığını ilan ettikten sonra Mu'tezile'ye reddiye amacıyla yazdığı eserlerini (*Lüma'* ve *Keşfu'l-esrâr*) halka dağıtması, kelami yöntemi kullanmaktan vazgeçmediğini göstermektedir.²⁶ Ehl-i Hadis içerisinde kelamı kullanan kesimin ise Küllâbiler olduğu bilinmektedir.²⁷

İkinci aşama ise Eş'arî'nin Bağdât'a taşınması ile başlamıştır. Basra'da iken Hanbelîlerle irtibata geçtiğini gösteren herhangi bir bilgi bulunmadığı gibi Basra Camii'nde Mu'tezile'den ayrıldığını ilan ederken Ahmed b. Hanbelî'nin adını zikretmeyerek *Ashâbu'l-Hadis* saflarına katıldığını ifade etmiştir.²⁸ Bağdât'a geldikten sonra Hanbelîlerin şehirdeki baskınlığını görmüş ve Berbehârî ile görüşmek istemiştir. Bu görüşmede Mu'tezile'den ayrıldığından ve Mu'tezilî alimlere yazdığı reddiyelerden bahsetmiştir. Sözüünü bitirince Berbehârî, dediklerinden hiçbir şey anlamadığını ve Ahmed b. Hanbelî'nin yolunu takip ettiklerini belirtmiştir. Bunun üzerine Eş'arî, Ehl-i Sünnet akaidini savunduğunu göstermek üzere *el-İbâne* adlı eserini kaleme almış ama yine de Hanbelîlerden beklediği ilgiyi görememiştir.²⁹ Hanbelîlerin Eş'arî'ye ilgi göstermemelerinin sebebi gayet açıktı. Çünkü onlar, Ehl-i Hadis'in ilkelerini savunmak için dahi olsa kelamı kullanmaya karşıydılar. Bu durumda Eş'arî'nin döneceği yer belliydi. O, yeniden Küllâbilerin saflarına katılarak ömrünün sonuna kadar kelâmî faaliyetlerle meşgul olmuştur.

Eş'arî'nin kelami eğilimleri dikkate alındığında ilk olarak Küllâbiler ile yakınlaşması beklenirdi. Ancak şehirde gittikçe güçlenen Hanbelîleri karşısına almak istememişti. Çünkü kelam ile bir şekilde ilgilenmeye devam etmesi, Mu'tezile'den kesin bir şekilde ayrılmadığı izlenimini uyandırabilirdi. Muhtemelen eski geçmişi ile bağlarını net bir şekilde kopardığını göstermek için Hanbelîlerle irtibata geçmeyi gerekli görmüştü. Nitekim onun Hanbelîlerden

²¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtiḥü'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 13/151-152; Râzî, bu olayı diğer bir eserinde daha aktarmaktadır. Fahreddin er-Râzî, *er-Riyâzu'l-mûnika fî ârâi ehlî'l-ilm*, thk. el-Es'ad Cuma (Keyravan: Külliyyetü'l-Adâb ve Ulûmü'l-İnsaniyye bi Keyrevan, 2004), 175-176; Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü Sâdır, 1990), 4/267; Şemsüddin Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayip el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 15/89; es-Sübkî, *Tabakât*, 3/356-357.

²² Mehmet Keskin, "Eş'arî Mu'tezile'den Neden Ayrıldı?", *İlahiyat Akademi* 5 (2017), 98-99.

²³ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 139-141.

²⁴ W. Montgomery Watt, *İslami Tetkikler: İslam Felsefesi ve Kelamı*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 80; a. mlf., *İslamın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, çev. Arif Aytekin (İstanbul: Bereket Yayınları, 2011), 181-182.

²⁵ Kalaycı, *Eş'arî ve Eş'arilik*, 60.

²⁶ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 137.

²⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 111-112.

²⁸ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 137; Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. 'Abdullâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, thk. Ahmed Arnâvut - Mustafa Türki (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 2000), 20/137.

²⁹ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed İbn Ebî Ya'la, *Tabakâtü'l-Henâbile*, thk. Muhammed Hamid el-Fâkî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 2/18.

çekindiği ve onların takdirini kazanmak üzere bazı eserler kaleme aldığı Bâkillânî tarafından da doğrulanmıştır.³⁰ Belki de *Makâlât*'ında ifade ettiği üzere Küllâbiler ile Hanbeliler arasındaki görüş farklılıklarının çok da önemli olmadığını ve Ehl-i Sünnetin inanç esaslarını Mu'tezile'ye karşı savunduğu için Hanbelilerin takdirini kazanabileceğini düşünmüştü.³¹ Ancak Berbehâri ile görüştüktan sonra durumun beklediği gibi olmadığını görmüş ve yeni dünya görüşüne en yakın olan Küllâbilerle yoluna devam etmiştir.

2. Tarihsel Süreçte Eş'arilik Mu'tezile İlişkisi

Tarihsel süreçte Eş'arilik Mu'tezile ilişkisi ele alınırken coğrafi/bölgesel dağılım veya kronolojik süreç olmak üzere iki farklı yaklaşım benimsenebilir. Her iki yaklaşımın birtakım avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Bölgesel dağılım dikkate alındığında ilişkilerin belli bir bölge özelinde derinlemesine ele alınması mümkün olmakla birlikte tarihsel sürecin izini sürmek bir adım daha zorlaşmaktadır. Bu zorluk, bölgesel dağılım yerine tarihsel sürecin merkeze alınması ile aşılabılır. Ancak kronolojinin dar sınırlarına hapsolmemek için her bölgenin sosyo-politik ve kültürel durumunun da dikkate alınması gerekir. Böylece bir yandan ilişkilerdeki sürekliliğin izini sürmek mümkün olurken, diğer yandan da yaşanan önemli kırılmaları ve bu kırılmaları besleyen dinamikleri tespit etmek kolaylaşır. Çalışmada, Büveyhiler dönemiyle başlayıp Gaznelilerle devam eden ve Selçuklularla son bulan üç aşamalı bir periyottan takip edilmiştir.

Hareket noktası olarak Büveyhiler döneminin seçilmesi belli bazı sebeplere dayanmaktadır. Herşeyden önce Büveyhilerin Bağdat'a girişi, Eş'arî'nin vefatından on yıl sonra gibi kısa bir süreye denk gelmektedir. Bu dönem, Eş'arî'den Eş'ariliğe giden sürecin başlangıcı olduğu gibi, Mihne sonrası sürecin baskıcı politikalarından bunalan Mu'tezile'nin ise kısmen rahatladığı bir dönemdir. Bu bakımdan Büveyhiler dönemi, teşekkül sürecine giren Eş'ariler ile yeniden yükselişe geçen Mu'tezile'nin ilişkilerini tarihsel bir zeminde ve karşılıklı olarak ele almak için iyi bir başlangıç noktasıdır. Bu dönemde Mu'tezile'nin yeniden canlandığı doğru olmakla beraber bu canlanmanın, Büveyhilerin hakimiyetindeki bütün topraklar için geçerli olmayıp daha çok Rey bölgesi ile sınırlı olduğunu ifade etmek gerekir. Büveyhilerin hakimiyetindeki diğer iki bölge olan Fars (Şirâz) ve Irak bölgelerinde ise Eş'ariliğin daha büyük bir gelişme sağladığı görülmektedir. Bâkillânî'nin gayretleri ile Büveyhi sultanlarının himayesine mazhar olan Eş'arilik, önemli bir temsiliyet gücü elde etmiş ve Mu'tezile'ye rakip bir konuma yükselmiştir.

2.1. Büveyhilerin Esnek Din Politikaları Altında İlişkilerin Seyri

Siyasi himaye, mezheplerin kendilerini ifade etmeleri, öğretilerini toplumsal tabanla buluşturmaları ve daha geniş sınırlara ulaşmaları bakımından son derece önemlidir. Mu'tezile'nin Mihne sonrası süreçten itibaren kayda değer herhangi bir himaye elde edememiş olması, hem fikri hem de toplumsal anlamda geri plana itilmesini beraberinde getirmiştir. Mütevekkil'in Mihne sürecini bitirmesi ile Büveyhilerin iktidara gelmesi arasında geçen yaklaşık bir asırlık süreç, Mu'tezile açısından siyasal ve toplumsal baskıların yaşandığı ve karşı Mihne'ye maruz kaldığı bir dönem olarak kabul edilebilir. Bu baskıların bir sonucu olarak Mu'tezile'nin, hem bürokraside hem de toplumsal hayatta temsiliyeti giderek zayıflamış ve Mihne sürecinin travması ile özdeşleşen öğretileri toplumsal hayatta önemini büyük oranda yitirmiştir. Aynı zamanda toplumsal hayatta da baskılara maruz kalan Mu'tezili temsilciler, gerçek kimliklerini gizlemek durumunda kalmışlardır. Bu dönemde Bağdat'a gelen Ebu Hâşim el-Cübbâî, ashâbı tarafından Ebû Hâşim en-Nahvî nisbesi ile çağrılmıştır.³² Ancak Büveyhilerin iktidara gelmesi ile birlikte söz konusu baskı kısmen azalmış olsa da tamamen ortadan kalkmış değildir. Özellikle Hanbeliler'in Mu'tezile'ye karşı baskıları Büveyhiler döneminde de devam etmiştir. Mu'tezile'ye karşı bu baskıcı tutum, Gaznelilerin kontrolündeki Horasân bölgesi için de geçerlidir. Büveyhilerin önemli merkezlerinden birisi olan Cibâl ve Rey bölgesinde ise Mu'tezile lehine olumlu bir siyasetin hakim olduğunu ifade etmek mümkündür.

³⁰ Ahvâzî, onun Hanbelilerden çekindiği için imanının mahluk olduğuna dair bir eser kaleme aldığını ve Bâkillânî'nin de bu iddiayı kabul ettiğini aktarmaktadır. Bk. Hasan b. Ali el-Ahvâzî, "Telbîsü ibn Ebî Bişr", *Tebiyünü kezibi'l-müfteri fî mâ nûsibe ilâ İmami Ebi'l-Haseni'l-Eş'arî*, thk. Enes Muhammed Adnan eş-Şerefâdî (Dimeşk: Dârü't-Takva, 2018), 756-757.

³¹ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'arî, *Kitâbü makâlâtî'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî'l-müsallîn*, thk. Hellmut Ritter (Berlin: Schwarz, 2005), 298.

³² Ashâbı onun gerçek kimliğini gizlemek için *en-Nahvî (nahivci)* şeklinde hitap etmişlerdir. Bk. Kâdi Abdülcebbar, "Fazlû'l-İ'tizal", 306.

Büveyhîler döneminde Mu'tezile ve Eş'arilik ilişkilerini, hanedanlığın Rey ve zamanla Bağdât'ı da içine alan Şîrâz kolları üzerinden incelemek yerinde olacaktır. İbn Asâkir, Eş'ariliğin başlangıç hikayesini Adûduddevle'nin, Bâkillânî ve hocası Bâhîlî'yi Şîrâz'a davet etmek üzere gönderdiği mektupla başlatır.³³ İlk olarak Kadî İyâz tarafından aktarılan bu hikaye, ilginç olduğu kadar Eş'ariliğin tarih sahnesine çıkışını ve Mu'tezile ile giriştiği mücadelenin başlangıcını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Eş'ariliğin yaklaşık yarım asır karanlıkta kalan tarihinden sonra daha merkezi bir noktaya taşınmasını, güçlü şahıslar tarafından temsil edilmesini ve önemli devlet erkânı ile doğrudan temas kurmasını göstermektedir. Bu döneme kadar Eş'arilik, toplumsal temsiliyeti zayıf ve sistematik açıdan dağınık bir görüntü arz ederken Bâkillânî ile birlikte Mu'tezile karşısında güçlü ve tutarlı bir mezhep haline gelmiştir.

Adûduddevle, devletin yönetim merkezini Bağdât'a taşımadan önce Şîrâz'da ikamet ediyordu.³⁴ Burada her mezhepten insanların katıldığı ilim meclisleri düzenliyordu. Meclise katılanları, sultanın Mu'tezilî baş kadısı Ebû Sa'd Bîşr b. Hüseyin eş-Şîrâzî (öl. 380/990) belirliyordu. Adududevle, bir gün meclisinde neden *Ehl-i İsbât*'tan³⁵ kimsenin bulunmadığını sorunca o da Müşebbihe'nin kayda değer bir temsilcisinin olmadığını ve sultanın meclisini onlarla meşgul etmeye değmediğini belirterek sultanı ikna etmeye çalıştı. Ancak sultan, her tarafta müntesipleri bulunan bir mezhebin elbette önemli temsilcileri de olmalıdır diyerek talebinde ısrarcı davrandı. Bunun üzerine kadî Ebû Sa'd, Basra'da bulunan Ebû'l-Hasan el-Bâhîlî ile öğrencisi Bâkillânî'ye bir mektup yazarak sultanın huzuruna davet etti. Bâkillânî'nin aktardığına göre mektup kendilerine ulaştığında hocası Bâhîlî, onların kötü insanlar (Râfîzî ve Deylemî) olduklarını ileri sürerek gitmek istemedi. Bâkillânî ise hocasının bu tutumunu tasvip etmeyerek Şîrâz'a gitmeye karar verdi.

Bâkillânî, Şîrâz'da sultanın huzuruna çıktığında mecliste hem Basra hem de Bağdât Mu'tezile'sinin en önde gelen temsilcileri ve öğrencileri vardı. Bunlar arasında Basra Mu'tezile'sinden Ebû İshâk en-Nâsîbî ve Bağdât Mu'tezile'sinden Belhî'nin takipçisi olan Ahdeb bulunuyordu. Ayrıca mecliste İmamiyye'nin reisi olan Şeyh Müfid de vardı. Bâkillânî, bu isimlerin meclisin baş kısmına oturduğunu görünce gerilerde oturmak nefesine ağır geldi ve sultanın sağına geçip Kadî Ebû Sa'd ile aynı hizaya gelecek şekilde oturdu. Bu durum, hayret ve şaşkınlıkla karşılandı. Çünkü orada sadece vezirler ve ileri gelen devlet adamları oturabiliyordu. Mecliste Bâkillânî'yi tanıyan tek kişi sultanın elçisiydi. Elçi, Kadî Ebû Sa'd'a Bâkillânî'yi tanıttı. Ebû Sa'd da Sultana yaklaşıp *Ehl-i İsbâtın Lisânı bu adamdır* diyerek Bâkillânî'yi takdim etti. Sultan, huzurunda bulunanlara işaret ederek Bâkillânî'ye soru sormalarını istedi ve mecliste Bâkillânî ile Mu'tezilî temsilciler arasında hararetli tartışmalar yaşandı. Bâkillânî bu tartışmalarda üstün başarı göstererek Adududdevle'nin takdirini kazandı.³⁶ Sultan, oğlunu ona teslim ederek, Sünnî akideyi öğretmesini istedi.³⁷ Bunun üzerine

³³ Burada Bâkillânî'nin detaylı bir biyografisini vermekten ziyade Eş'ariliğin Mu'tezile karşısında güçlenmesi noktasında sağladığı katkıya dikkat çekmek istiyoruz. Ayrıca onun biyografisinde gözden kaçan veya önemsenmeyen ama konumuz açısından önemli olduğunu düşündüğümüz bazı detayları mercek altına almak istiyoruz. Bâkillânî'nin hayatı ile ilgili detaylı bilgi için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hâtib el-Bağdadi, *Târihu Bağdâd*, thk. Beşâr Avâd Ma'aruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 3/64-66; Bâkillânî hakkında en detaylı bilgiyi Kadî İyâz vermektedir. Maliki olup Bâkillânî'den kısa bir süre sonra yaşaması onu önemli bir kaynak haline getiriyor. Bk. Kâdî Ebû'l-Faḍl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî, *Tertibü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik*, thk. Tâvit et-Tancı vd. (Mağrib: Maḥba'atu Fudâle, 1965), 7/44-70; İbn Asakir, *Tebyin*, 417-428; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefâyâtî'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Beşâr Avâd Ma'aruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 9/63-64; Ayrıca bk. Şerafeddin Gölcük, *Bâkillânî ve İnsan Fiilleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 1-59.

³⁴ Heribert Busse, "Iran Under Buyids", *The New Cambridge History of Islam: Islamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century*, ed. Robert Irwin (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 4/4/270-271.

³⁵ Ehl-i İsbât, fiillerin yaratılmasını Allâh nispet edenleri ifade etmektedir. Muhtemelen Eş'ariler, fiillerin yaratılmasını kula nispet eden Mu'tezile'yi Kaderiyye olarak isimlendirirken kendilerini de Ehl-i İsbât olarak isimlendirmektedirler. Bk. Josef Van Ess, *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra. Volume 4: A History of Religious Thought in Early Islam* (Leiden: Brill, 2018), 4/167.

³⁶ Mecliste cereyan eden tartışmaların detayı için bk. Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 7/52-56; İbn Asâkir, *Tebyin*, 266-268; Ebû'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Makkârî, *Ezhârü'r-riyâz fî ahbârî İyâz*, thk. Mustafa es-Seka vd. (Kahire: Maḥba'atu Lecneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1939), 3/80-84; Ebu Ali Ömer es-Sekûnî, *Uyûnu'l-münazarât*, thk. Said Gurab (Tunus: Menşurâtu Camiati't-Tunusiyye, 1976), 236-246.

³⁷ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 7/52-56; İbn Asâkir, *Tebyin*, 266-268; Makkârî, *Ezhârü'r-riyâz fî ahbârî İyâz*, 3/80-84; Sekûnî, *Uyûnu'l-münazarât*, 236-246.

Bâkillânî *Kitabü't-temhîd* adlı eserini kaleme alarak sultana ithaf etti.³⁸

Bâkillânî'nin Şîrâz seyahati, Mu'tezile ve Eş'arilik ilişkisi açısından bazı önemli noktaları muhtevirdir. Öncelikle Basra ve Bağdât Mu'tezile'sinin temsilcileri konumunda olan Nâsibî ve Ahdeb'in Bâkillânî'ye yönelttikleri sorular dikkat çekicidir. Her iki isim de Mu'tezile ile Eş'arilik arasında en önemli tartışma konuları olan *teklîf-i mâ lâ yutâk* ve *rû'yetullah* konularında sorular yönelttiler ve muhtemelen onu sultanın karşısında zor duruma düşürmek istediler. Bâkillânî ise sultanın huzuruna çıkmadan önce kendisine yöneltilecek muhtemel sorular hakkında bir ön değerlendirme yapmış olmalıydı ki ikna edici cevaplar vererek sultanın takdirini kazanmayı başardı. Burada tartışmaya katılan Mu'tezililer hazırlıksız yakalanmışlardı. Muhtemelen güçlü bir kalamcı ile karşılaşacaklarını beklemiyorlardı. Ayrıca *Ehli İsbât* ile aralarında bilinen bir tartışma konusunu ileri sürerek taktiksel açıdan yanlış davranmışlardı. Kaldı ki gündeme getirdikleri konularda kendi aralarında bile görüş ayrılıkları bulunuyordu. Ahdeb'in teklif ve fiillerin yaratılması ile ilgili fikirleri Basra Mu'tezile'sine mensup isimler arasında dahi birtakım rahatsızlıklara sebep olmuştu.³⁹

Adûduddevle'nin, Bâkillânî'yi takdir etmekle beraber mensubu olduğu Eş'ariliği ne oranda desteklediği hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Mu'tezilî bir kadî olan Ebû Ali et-Tenûhî (öl. 384/994), Adududdevle'nin, Şîrâz'da bulunan İbn Hafif ve müritlerinden pek hoşlanmadığını aktarmaktadır. Hatta bazı aşırı tavırlarından dolayı bir kısmını sopa ile cezalandırdığını ve bir kısmını da şehirden sürgün ettiğini belirtmektedir.⁴⁰ Ayrıca Şîrâz'da bulunan Denakş adında Mu'tezilî bir kadının, İbn Hafif ve öğrencilerine büyük haksızlıklar yaptığı ve bu durum, önceki Mihne'ye gönderme yapılarak "Denakş Mihnesi" olarak adlandırıldığı belirtilmektedir.⁴¹ Bu durumda Adududdevle'nin, Bâkillânî'yi çeşitli kadılıklar ve Bizans'a elçilik gibi önemli vazifelere tayin etmesine rağmen mensubu olduğu Eş'ariliği sınırsız oranda desteklediğini ifade etmek güçtür. Ancak Eş'ariliği doğrudan hedef alıp baskı uygulamaması, Eş'ariliğin bu dönemde gelişimini sağlamıştır. Nitekim Büveyhîler dönemi, Eş'ariliğin teşekkül sürecini tamamlaması ve Mu'tezile karşısında rakip bir güç haline gelmesi bakımından önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Büveyhîler tarafından takip edilen çok sesli din politikaları, Eş'ariliğin gelişimi için uygun bir zemin hazırlamıştır. Bâkillânî'nin Adududdevle tarafından desteklenmesi Eş'ariliğin temsiliyet gücünü önemli oranda arttırmıştır.

Büveyhîler'in Rey kolunda ise durum biraz daha farklıdır. Sâhib b. Abbâd (öl. 385/995) tarafından vezirlik düzeyinde himaye gören Mu'tezile önemli bir ivme yakalaşmıştır. Büveyhî bürokrasisinde önemli bir yere sahip olan Sâhib b. Abbâd, vezirlik yaptığı yirmi yıl boyunca Mu'tezilî öğretileri adeta bir devlet politikası haline getirmiş, yaptığı atamalar, görevlendirdiği dâiler ve meclisine davet ettiği ilim adamları ile Mu'tezile'ye desteğini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bağdâdî, bu dönemde Mu'tezile'nin onun desteği ile yeniden güçlendiğini aktarmaktadır.⁴² Makdisî ve Tevhidî gibi muasır kaynaklar da onun Mu'tezilî öğretileri halk arasında yaygınlaştırmak üzere bazı dâiler (du'âtu's-Sâhib) görevlendirdiğini belirtmişlerdir.⁴³ Sâhib b. Abbâd'ın, görevlendirdiği dâilerin yanı sıra insanlara Mu'tezile'ye geçmeleri durumunda kadılık gibi resmi vazifeler teklif etmesi, Mu'tezile'yi yeniden cazip hale getirmiştir.⁴⁴

³⁸ Bâkillânî'nin yazdığı mukaddime için bk. Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyip el-Bâkillânî, *Temhîd'ü'l-evâil ve telhîsü'd-delâil* (Müessesetü Kütübî's-Sekâfiyye, 2016), 23-24.

³⁹ Basra Mu'tezile'sine mensup olan Nisâbü'rî, Ahdeb'in fiillerin yaratılması konusunda sıradan Neccârilerle girdiği tartışmalarda bile başarısız olduğunu aktarmaktadır. Ahdeb, Basra Mu'tezile'sine yönelttiği bazı eleştiriler nedeniyle Behşemîler tarafından ahlaksızlıkla suçlanmaktaydı. Ebû Reşid Said b. Muhammed en-Nisaburi, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, thk. Rıdvan Seyyid - Ma'n Ziyade (Beyrut: Ma'hedü'l-İnma'î-Arabi, 1979), 284-286.

⁴⁰ Ebû Ali el-Kadi Muhassin b. Ali b. Muhammed Tenûhî, *Neşvarü'l-muhadara ve ahhârü'l-müzâkere*, thk. Abbud Şâlecî (Beyrut: Dâru Sadır, 1971), 3/228-229.

⁴¹ Florian Sobieroj, "Mutezile ve Tasavvuf", trc. Salih Çift, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (01 Ocak 2001), 1/285.

⁴² Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak* (Beyrut: Dâru ibn Hazm, 2021), 110.

⁴³ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, thk. M. J. De Goeje (Leiden: Brill, 1906), 395; Ebû Hayyân et-Tevhidî, *Ahlâk'ü'l-vezireyn*, thk. Muhammed Tâvit et-Tancı (Beyrut: Dâru Sâdir, 1992), 465-467.

⁴⁴ Sâhib b. Abbâd'ın farklı şekillerde Mu'tezile'ye davet ettiği isimler için bk. Tevhidî, *Ahlâk'ü'l-vezireyn*, 467; Sübkî, *Tabâkât*, 3/143; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tabâkâtü's-Şâfiyyîn*, thk. Ömer Haşim vd. (y.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, ts.), 291; Mahmut Ay, "Mu'tezilizm'den Arta Kalan Mu'tezile", *Din Felsefesi Açısından Mu'tezile Gelen-Eki Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, ed. Recep Alpaygıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 1/96.

Ayrıca Mu'tezile kelimasına dair kaleme aldığı eserler, Mu'tezili öğretileri desteklediğinin en açık ifadesidir. Pomerantz'ın haklı olarak ifade ettiği üzere o bu eserlerle, Mu'tezile teolojisine dair problemleri çözmek ve bu problemlere teorik açıdan katkı sağlamaktan ziyade bunları halk arasında yaygınlaştırmayı hedeflemiştir.⁴⁵ Kendisi, Kâdi Abdülcebbâr'dan da halkın anlayabileceği tarzda küçük hacimli ve anlaşılır eserler kaleme almasını istemiştir. Kâdi Abdülcebbâr'ın, *el-Muhtasarü fî usûli'd-dîn* adlı eseri bu amaçla kaleme alınmıştır.⁴⁶

Mu'tezile'ye sınırsız oranda destek veren Sâhib b. Abbâd'ın Eş'arilik karşısındaki tutumları dikkat çekmektedir. Onun, Bâkillânî'nin kadı olarak atanmasında rol oynadığı aktarılsa da bu bilgi kesin değildir. Ebû Ali Ömer es-Sekûnî'ye (öl. 717/1317) göre Bâkillânî, Sâhib b. Abbâd'ın meclisine katılmış ve Rey'de on beş gün boyunca ağırlandı. Daha sonra kıymetli hediyelerle birlikte Bağdât'a gönderilen Bâkillânî, Sâhib b. Abbâd tarafından Adududdevle'ye yazılan bir tavsiye mektubu üzerine kadı olarak atanmıştır.⁴⁷ Ancak Sâhib b. Abbâd'ın Mu'tezili kimliği dikkate alındığında bu pek mümkün görünmemektedir. Nitekim Adududdevle'nin Bâkillânî ile tanışması Sâhib b. Abbâd'ın vezirliğe getirilmesinden önceki bir tarihte gerçekleşmiştir. Ayrıca Adududdevle'nin, Sâhib b. Abbâd'ın vezir olduğu ilk yıllarda ondan hoşlanmadığı, hatta vezirlikten azletmeyi düşündüğü aktarılmaktadır.⁴⁸ Buna rağmen onun tavsiyesine uyarak Bâkillânî'yi kadı olarak ataması beklenen bir durum değildir. Ayrıca Sekûnî'nin Bâkillânî'nin kadı olarak atandığını belirttiği şehirler listesinde Horasân gibi Büveyhilerin hakimiyetinde olmayan bölgelerin de olması bu bilgiyi daha da şüpheli hale getirmektedir.⁴⁹

Sâhib b. Abbâd'ın, Bâkillânî'nin kadı olarak atanmasındaki rolü tartışmalı olsa da Bâkillânî'nin de içerisinde olduğu ikinci nesil Eş'ariler'e karşı sempatik bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir. Bâkillânî'yi derin bir denize, İbn Fûrek'i yüksek bir dağa ve İsfarayîni'yi ise yakan bir ateşe benzeten⁵⁰ Sâhib b. Abbâd, Eş'arî'nin ilk nesil öğrencilerinden olan Ebû Sehl es-Su'lûkî hakkında ise *biz (bilgelikte) onun benzerini görmedik muhtemelen o da kendi gibisini görmemiştir* diyerek hayranlığını ifade etmiştir.⁵¹ Sâhib b. Abbâd'ın ikinci nesil Eş'arî kelimcilerine karşı bu sempatik tavrı, Eş'arî'nin kendisi için geçerli değildir. Bağdât'taki saray kütüphanesinde tek nüshası bulunan Eş'arî'nin tefsirini yaktırmak istemesi, ondan hoşlanmadığını veya Mu'tezile'den ayrıldığı için özel bir husumet beslediğini göstermektedir.⁵²

Adududdevle'nin Eş'ariliğe sağladığı destek Bâkillânî'nin şahsiyle sınırlı olmasına rağmen Sâhib b. Abbâd tarafından Mu'tezile'ye sağlanan destek bir bütün olarak Mu'tezile'yi kapsamaktaydı. Sâhib b. Abbâd, görevlendirdiği dâilerin yanı sıra kendisi de doğrudan çevresinde bulunan insanları Mu'tezile'ye davet ediyordu. Hatta bazılarını Mu'tezili olmaları karşılığında birtakım makamlar teklif ediyordu. Bunlardan birisi dönemin önemli Şâfiî kadılarından olan Ebû Cafer el-Behhâs (öl. 370/981) idi. Behhâs, Horasân ve Maveraünnehir'in değişik bölgelerinde kadılık görevinde bulunmuş ve Şâfiî fıkhrına dair yüzü aşkın eser kaleme almış önemli bir isimdir. Rey şehrine gelip Sâhib b. Abbâd ile görüştüğünde Sâhib, kendisinden çok hoşlanmış ve ona Mu'tezile'ye geçmesi karşılığında kadılık teklifinde bulunmuştur. Ancak Behhâs, dinimi dünyevi bir makam karşılığında satamam diyerek onun bu teklifini kabul

⁴⁵ Maurice Pomerantz, *Licit Magic and Divine Grace: The Life and Letters of Al-Şâhib Ibn 'abbâd (d. 385/995)* (Chicago: The University of Chicago, Doktora Tezi, 2010), 75.

⁴⁶ Margaretha Tijsien Heemskerk, *Pain and Compensation in Mu'tazilite Doctrine: 'Abd Al-Ğabbâr's Teaching and Its Adoption by Mânkdîm and Ibn Mattawayh* (Nijmegen: Quickprint, 1995), 51.

⁴⁷ Bâkillânî'nin biyografisine kaynaklık teşkil eden Kâdi İyâz veya İbn Asâkir gibi daha eski kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanmamaktadır. Sübkî gibi daha geç tabâkât kaynaklarında da bu yönde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu bilgiyi ilk olarak aktaran Sekûnî'ye göre Sâhib b. Abbâd, Adududdevle'ye yazdığı mektupta Bâkillânî'yi kendisine takdim ederek Bağdât ve civarına baş kadı olarak atamasını istemiştir. Sekûnî, *'Uyûnu'l-münazarât*, 251-253.

⁴⁸ Ebû'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zaman fî tevârîhi'l-a'yan*, thk. Muhammed Berekât vd. (Dimaşk: er-Risaletü'l-Alemiyye, 2013), 17/543.

⁴⁹ Sekûnî'nin aktardığında göre Bâkillânî'nin kadı olarak atandığı şehirler şunlardır: Fars, Kirman, Şirâz ve bölgesi, Horasân ve bölgesi, Ehvaz ve köyleri, Arap yarımadasının tamamı, Musul, Diyarbakır ve köylerine kadu'l-kudât olarak atanmıştır. Bk. Ebu Ali Ömer es-Sekûnî, *'Uyûnu'l-münazarât*, thk. Said Gurab (Tunus: Menşurâtu Camiati't-Tunusiyye, 1976), 251-253.

⁵⁰ İbn Asakir, *Tebyin*, 461; İbn Kesir, *Tabâkâtü's-Şâfiyyin*, 368.

⁵¹ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, 4/204; Zehebi, *Târihu'l-İslam*, 8/309.

⁵² Richard J. McCarthy, *The Theology of Al-Ash'ari: The Arabic Texts of Al-Ash'ari's Kitab Al-Luma' and Risalat Istihsan Al-Khawd fî ilm Al-Kalam* (Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1953), 123-124; İbn Asâkir, Eş'arî'nin bu tefsirinin mukaddimesini eserinde aktarmıştır. Bk. İbn Asakir, *Tebyin*, 290-291.

etmemiştir.⁵³ Behhâs örneğinde olduğu gibi Sâhib b. Abbâd, kadılık makamına yaptığı atamalarda Mu'tezili olmayı önemli bir kriter olarak değerlendiriyordu.

Tevhîdî, Sâhib b. Abbâd'ın Mu'tezile'ye geçmek üzere ikna etmeye çalıştığı isimleri zikrederken Ebû Abdullah Hüseyin el-Küllâbî adında muhtemelen Eş'arîliğe mensup bir mütekeliminden bahsetmektedir. Sâhib b. Abbâd'ın ısrarından sonra bu Küllâbî zat, vezire *benim dışımda senin mezhebine geçmeyen kimse kalmadı, bırak da ben kendi halimde kalayım. Ben de senin mezhebine geçersen senin hatalarını dile getiren kimse kalmaz* diyerek vezirin ısrarlı talebini reddetmiştir. Sâhib b. Abbâd ise bunun üzerine *o halde seni cehennem ateşi ile baş başa bırakıyorum* diyerek alay etmiştir.⁵⁴ Tabâkât ve tarih kaynaklarında bu zat hakkında bilgi bulunmasa da⁵⁵ Küllâbîliğin bir temsilcisi olarak Rey'de bulunması ve Sâhib b. Abbâd'ın Küllâbîlik/Eş'arîlik karşısındaki tutumunu göstermesi bakımından iyi bir örnektir. Ayrıca *benim dışımda senin mezhebine geçmeyen kimse kalmadı* şeklindeki ifadesi, Sâhib b. Abbâd'ın bu konudaki ısrarcı tutumunu göstermektedir.

Sâhib b. Abbâd'ın, vezirliğe geldiği ilk yılda Kâdî Abdülcebbâr'ı Rey ve Cibal bölgesinin başkadılığına ataması, Mu'tezile'ye sunduğu desteğin en açık ifadesidir.⁵⁶ Mu'tezile içerisinde önemli bir yere sahip olan Kâdî Abdülcebbâr, yetiştirdiği talebeler ve kaleme aldığı sistematik ve hacimli eserlerle Mu'tezili mirasın günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Bu yönüyle o, bazı modern araştırmacılar tarafından Mu'tezile içerisinde yenilikçi bir isim olmaktan ziyade mevcut birikimi sistematize eden, detaylandıran ve daha tutarlı hale getiren bir düşünür olarak değerlendirilmiştir.⁵⁷ Öyle bile olsa gerek yetiştirdiği öğrenciler ve gerekse on sekiz yıl boyunca yürüttüğü baş kadılık faaliyetleri ile Mu'tezili düşüncenin giderek zayıfladığı ve unutulmaya yüz tuttuğu bir dönemde mezhebin yeniden canlanmasına önemli bir katkı sağlamıştır. Onunla beraber Mu'tezile mirası yok olmaktan kurtulmuş ve İslâm düşüncesi içerisindeki yerini muhafaza edebilmiştir.

Biyografi kaynaklarında, Kâdî Abdülcebbâr'ın Eş'arîlik ile ilişkisine ve hayatında Eş'arî ile benzerlik taşıyan bir merhaleye işaret edilmiştir. Eş'arî'nin, Mu'tezile'den ayrılarak Ehl-i Hadis saflarına katılması gibi, eğitim hayatının ilk yıllarında bir Eş'arî olduğu söylenen Kâdî Abdülcebbâr da Basra'ya geldikten sonra Mu'tezile'ye intisap etmiştir.⁵⁸ Ancak iki mezhep değiştirme olayı arasında bir fark bulunmaktadır: Eş'arî, 40 yaşına kadar Mu'tezile kelimasını tahsil edip yetkin bir hale geldikten sonra Ehl-i Hadis saflarına katılırken, Kâdî Abdülcebbâr ise tahsil hayatının ilk yıllarında, yaklaşık yirmili yaşlarında iken Mu'tezile mezhebine geçmiştir.⁵⁹ Ancak bu bilginin kendisi olduğu kadar, Eş'arîliğe mensubiyetinin boyutu ve tarzı da birtakım

⁵³ Sübkî, *Tabâkât*, 3/143; İbn Kesir, *Tabâkâtü's-Şafiiyyin*, 291; Ay, "Mu'tezilizm'den Arta Kalan Mu'tezile", 1/96.

⁵⁴ Tevhîdî, *Ahlâku'l-Vezireyn*, 467.

⁵⁵ Hamevî'nin aktardığı bilgiler, Tevhîdî'ninkinden farklı değildir. Bk. Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ irşâdû'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 1993), 2/685.

⁵⁶ 367/978 yılında yazılan ilk fermanında Kâdî Abdülcebbâr'ın Rey, Kazvîn, Ebher, Zencan, Sührever, Kum ve Dinever gibi şehirlerin baş kadılığına atandığı yazılırken, tarihi belirsiz olan ikinci bir fermanında ise bu şehirlere Cürcân ve Hemedan bölgelerinin de eklendiği belirtilmektedir. Böylece Rey ve Cibal bölgesinin tamamının baş kadılığı Kâdî Abdülcebbâr'ın uhdesine tevdi edilmiştir. Bk. Ebû'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî, *Resâilü Sahib b. Abbâd*, thk. Abdülvehhab Azzâm - Şevki Zayf (y.y.: Dârü'l-Fikrî'l-Arabî, tsz), 42-46; Kazvînî tarafından muhafaza edilen ferman metni için bk. Ebû'l-Kâsım 'Abdülkerim b. Muhammed b. 'Abdülkerim el-Kazvînî, *et-Tedvîn fî ahbârî Kazvîn*, thk. Azizullah Atardi (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 3/119-125; Ferman metninin Sâhib b. Abbâd tarafından yazılan nüshası, Kâdî Abdülcebbâr'ın öğrencisi Ebû Yusuf el-Kazvînî tarafından Selçuklu veziri Nizâmülmülk'e hediye edilmiştir. Ebû'l-Fazl Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, thk. Abdulfettah Ebû Gûdde (Beyrut: Dârü'l-Beşâriü'l-İslamiyye, 2002), 4/11-12 Bu ferman metninin günümüze ulaşan nüshaları ve detaylı bir analizi tarafımızdan müstakil bir çalışmaya konu yapılmıştır. Çalışmayı yakın zamanda yayımlamayı umuyoruz.

⁵⁷ J. R. T. M. Peters, *God's Created Speech: A Study in the Speculative Theology of the Mu'tazilî Qâdî L-Gudât Abûl-Hasan 'Abd Al-Jabbâr Bin Ahmad Al-Hamadânî* (Leiden: Brill, 1976), 14; Wilferd Madelung, "Abd-Al-Jabbâr b. Ahmad", *Encyclopaedia Iranica Online* (Brill, 20 Ağustos 2020); Muharrem Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile* (Ankara: İlahiyat, 2008), 226.

⁵⁸ Cüşemî, "et-Tabakât", 372; İbn Murtaza, *Tabâkâtü'l-Mu'tezile*, 112.

⁵⁹ Kadi Abdülcebbâr, ilk eğitimini Ebu İshâk el-Ayyâs'tan aldığını ifade etmektedir. Bununla Mu'tezile kelimasını ilk olarak ondan okuduğunu kasdetmektedir. Kâdî Abdülcebbâr, "Fazlû'l-İ'tizal", 336; Metin Yurdagör, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelamcısı Kâdî Abdülcebbâr Hayatı ve Eserleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 125; Madelung'a göre ömrünün ilk yıllarında Eş'arî olduğu yönündeki bilgiye ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Madelung, "Abd-Al-Jabbâr b. Ahmad".

soru işaretlerine sebep olmaktadır. Kâdî Abdülcebbâr'ın Eş'ariliğini, kariyerinin ilk yıllarına denk gelmesi bakımından bir mensubiyetten ziyade gördüğü eğitimin bir parçası olarak değerlendirmek daha doğrudur.⁶⁰

Kâdî Abdülcebbâr'ın Eş'arî ile münasebetine dair farklı bir anekdot ise *Müteşâbihu'l-Kur'an* adlı eserini yayına hazırlayan Adnan Zarzur tarafından aktarılmıştır. Zarzur'un, Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'den (öl. 543/1149) aktardığına göre Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhît* adlı hacimli tefsirinde Eş'arî'nin *el-Muhtezzen* isimli tefsirinden yararlanmıştı.⁶¹ Söz konusu iki eserin günümüze ulaşmamış olması, kıyaslama yapmamıza imkan vermese de Kâdî Abdülcebbâr'ın eserlerinde Eş'arî'den, İbn Ebî Bişr şeklinde küçük düşürücü bir üslup ile söz etmesi⁶² ve onun *el-Lüma'* adlı eserine reddiye yazması⁶³ böyle bir ihtimali zorlaştırmaktadır. Kaldı ki Eş'arî'nin söz konusu eserinin mukaddimesi İbn Asâkir'in *et-Tebyin* adlı eserinde muhafaza edilmiştir. Bu mukaddimede Eş'arî, tefsirinin telif amacını açıklarken İskâfî, Cübbâî ve Belhî gibi Mu'tezililerin, Kur'an'ı tahrifkâr tutumlarına karşı kaleme aldığını belirtmektedir.⁶⁴ Dolayısıyla Eş'arî, bu tefsirinde Kur'an metni üzerinden Mu'tezile ile giriştiği polemiklere odaklanmaktadır. Buna rağmen Kâdî Abdülcebbâr'ın bu eserden istifade etmesi son derece güçtür.

Mu'tezile'nin fikri düzeyde Eş'arî'yi muhatap alması, Kâdî Abdülcebbâr'dan bir nesil önce yaşayan Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin öğrencileri tarafından gerçekleşmiştir. Bu noktada Kâdî Abdülcebbâr'ın hocalarından olan iki isim dikkat çekmektedir. Ebû İshâk İbrahim b. el-Ayyâs, *Nakdu'l-Burhân li ibni Ebî Bişr* adlı eseri ile Eş'arî'nin *İzâhu'l-burhân*⁶⁵ adlı eserine bir reddiye yazarken,⁶⁶ Ebû Abdullah el-Basrî de *Nakdu'l-mu'cize* adlı eseri ile Eş'arî'nin mucize konusunda yazdığı bir esere reddiyede bulunmuştur. Ebû Abdullâh el-Basrî, ayrıca Eş'arî'nin *Lüma'* adlı eserine de bir reddiye yazmıştır.⁶⁷ Bu iki ismin yanı sıra Ebû Hâşim'in diğer bir öğrencisi olan Ebû'l-Kâsım b. es-Sehlevayh'in de Eş'arî ile değişik zamanlarda münazaralarda bulunduğu aktarılmaktadır.⁶⁸ Hatta bu münazaraların birinde Eş'arî'nin mağlup olması üzerine kederlenerek yatağa düştüğü ve daha sonra da vefat ettiği aktarılmaktadır. Bu sebeple İbn Sehlevayh'e *Kâtîlu'l-Eş'arî* lakabı verilmiştir.⁶⁹ Ebû Hâşim'in takipçileri tarafından Eş'arî'ye yönelik reddiye geleneğinin başlaması, Eş'ariliğin Büveyhîler'in erken dönemlerinden itibaren güçlenerek Mu'tezile'ye rakip bir konuma yükseldiğini göstermektedir. Nitekim bu dönemde hayatta olan Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (öl. 390/1000), Küllâbîliğin Eş'ariliğe dönüştüğünü aktarmaktadır.⁷⁰

2.2. Gaznelilerin Baskıcı Din Politikaları Altında İlişkilerin Seyri

Kaynaklarda Kâdî Abdülcebbâr ile Ebû İshâk el-İsferâyîni arasındaki münazaralara atıfta bulunulsa da⁷¹ Gazneliler dönemi, Eş'arilik-Mu'tezile ilişkileri bakımından sakin geçmiştir. Bunun sebebi ise Büveyhîlerin çok sesli din politikalarının aksine Gazneliler'in baskıcı din

⁶⁰ Margaretha T. Heemskerk, "Abd Al-Jabbâr b. Aḥmad al-Hamadḥānī", *EI3* (Leiden: Brill, 2007).

⁶¹ İbn Arabî'nin el-'Avâsım mine'l-kavâsım adlı eserinin basılı nüshalarında bu bilgiye ulaşamadık. Zarzur, Mısır Yazma Eserler Kütüphanesinde 22031-3 numarada kayıtlı bulunan nüshanın 26. Sayfasına atıfta bulunuyor. Bk. Kadi Abdülcebbâr b Ahmed el-Hemedâni Kadi Abdülcebbâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, thk. Adnan Zarzur (Kahire: Dârü't-Türas, 1969), 28-32 (Yayına hazırlayanın girişi) 28-32; Yurdağür, "Kadi Abdülcebbâr Hayatı ve Eserleri", 129-130.

⁶² Kadi Ebu'l-Hasen Abdülcebbâr, *el-Muhît bi't-teklîf*, thk. Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed İbn Ma'tume (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2018), 372.

⁶³ Cüşemi, "et-Tabakât", 375.

⁶⁴ İbn Asâkir, *Tebyin*, 290-291.

⁶⁵ Eş'arî, bu eserini Mücez adında yazdığı bir esere giriş olarak yazmıştır. Ayrıca günümüze ulaşan *Lümâ* adlı eserini de bu ikinci eserine giriş amacıyla kaleme aldığını belirtir. İbn Asâkir, *Tebyin*, 281.

⁶⁶ Ebû'l-Ferec Muhammed b İshak İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (Tahran: y.y., 1971), 221; Ebû Reşid Sa'id b. Muhammed en-Nisâbüri, *Ziyâdâtu's-şerh* (Londra: British Museum, Oriental, 8613), 128b; Daniel Gimaret, "Abû Eshâq Ebrâhîm Ebn 'Ayyâs", *Encyclopaedia Iranica Online* (Brill, 30 Ağustos 2020).

⁶⁷ Daniel Gimaret, *Ba'zu İşkâliyyâtı 'İlmi'l-Kelâmî'l-İslâmî*, çev. Muhammed Bühlal - Sâlim Bukhaddâjah (Rabat: Muminun bilâ Hudud, 2020), 26-28.

⁶⁸ Kâdî Abdülcebbâr, "Fazlû'l-İ'tizal", 321; Kadi Abdülcebbâr, *Şerhu Usulî'l-Hamse* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/283.

⁶⁹ Abdülcebbâr, *Şerhu Usulî'l-Hamse*, 1/283.

⁷⁰ Makdisi, *Ahsenu't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 37; W. Montgomery Watt, "İslâm Kelam Ekollerinin Başlangıcı", çev. M. Emin Eren, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/2 (2004), 309-315.

⁷¹ Sübki, *Tabakât*, 4/261-262.

politikalarıdır. Kâdiri Akâidi'nin yayımlanması ile birlikte Mu'tezili öğretiler tamamen yasaklanırken, Eş'ariler'in ise Simcûrilerle olan yakın münasebetlerinden dolayı tamamen dışlanmasa da kontrol altında tutulmasını beraberinde getirmiştir. Bu iki grup karşısında siyasi himayeyi elde ederek önemli bir güç haline gelen kesim ise Kerrâmiler olmuştur. Gazneli Mahmud tarafından Horasân'ın dinî riyaasetine getirilen Kerrâmiler, hem Mu'tezile hem de Eş'ariler'e karşı baskıcı bir siyaset takip etmişlerdir. İbn Fûrek'in Kerrâmiler tarafından zehirlenerek öldürülmesi⁷² ve Mu'tezililikle itham edilen Kâdi Said'in Gazneli Mahmud tarafından kadılıktan azledilmesi,⁷³ Kerrâmilerin her iki tarafa karşı baskıcı tutumunu gösteren belki de en iyi örneklerdir. Kerrâmilerin rakipleri karşısındaki bu tavrı, Eş'ariler ile Mu'tezile'yi sosyo-politik açıdan ortak bir zeminde buluşturmuştur. Bu hedef birliği, fikrî ve itikâdî açıdan da birtakım sonuçlar doğurmuş ve taraflar arasında belli oranda yakınlaşmayı beraberinde getirmiştir. Horasân'daki Eş'ariler'in Irak'takilere nazaren Mu'tezile'ye daha yakın bir yere konumlanması, Kerrâmî karşıtlığı şeklindeki bu sosyo-politik arkaplana dayanmaktadır.⁷⁴ Gazneliler dönemi, hem Eş'ariler ve hem de Mu'tezile açısından baskıcı dini politikaları ile özdeşleşen bir dönem olsa da her iki tarafın tarihsel başarısına giden süreçte kritik bir evreyi temsil etmektedir.

Kuruluş döneminde bastırılan sikkelerde Mu'tezile'ye yönelik bir destek vaadi⁷⁵ söz konusu olsa da ilerleyen yıllarda yayımlanan Kâdiri Akâidi ile birlikte Mu'tezili öğretiler, bir bütün olarak yasaklanmıştır.⁷⁶ Rey şehrinin Gazneli Mahmud tarafından ele geçirilmesi ile Mu'tezile'ye ait bütün kitaplar yakılmış ve Mu'tezili alimler Horasân'ın farklı bölgelerine sürgün edilmiştir. Ayrıca Simcûri hanedanlığı ile olan münasebetlerinden dolayı Eş'ariler de şüpheli bir grup olarak görülmüş ve denetim altında tutulmuştur. Kerrâmilerin kışkırtması ile İbn Fûrek, bizzat Gazneli Mahmud tarafından sorguya çekilmiş ve Nisâbur'a dönüş yolunda iken Kerrâmiler tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.⁷⁷ Ancak yine de Gazneliler dönemi, Eş'ariliğin Horasân'da kurumsallaşması açısından önemli bir evreyi temsil etmektedir. Nizâmiye medreselerinin kurulmasından çok daha erken bir tarihte İbn Fûrek ve İsfarayîni için inşa edilen medreselerde Eş'arî öğretilerin kurumsal düzeyde temsiliyeti mümkün olmuştur. Ayrıca Eş'ariler, bu dönemde Kerrâmiler ile giriştikleri mücadele sonucunda sistemlerini daha rasyonel bir zeminde inşa etme gereği duymuşlar ve fikri anlamda Mu'tezile'ye daha yakın bir yere konumlanmışlardır.

Gazneliler döneminde Eş'ariliğin özellikle Horasân bölgesinde önemli bir mesafe katettiğini ifade etmek mümkündür. Büveyhiler döneminde yaşayan ilk nesil Eş'arilerin faaliyetleri, büyük oranda Irak ve Fars bölgesinde yoğunlaşırken, Gazneliler döneminde ise Eş'ariliğin Horasân'da önemli bir gelişme katettiği görülmektedir. Eş'arî fikirlerin Horasân'a intikali ilk olarak Ebû Sehl es-Su'luki ve Keffâl eş-Şâsi gibi isimler tarafından gerçekleşmiş olsa da bu isimlerin fıkıhçı kimlikleri, *Eş'arilik* vurgusunu ikinci planda bırakmıştır. Horasân'da Eş'ariliği, Mu'tezile ve diğer fırkalar karşısında bir *öğretiler bütünü* olarak ve *farkındalık düzeyi* belirgin bir şekilde temsiliyeti, Eş'arî'nin ikinci nesil öğrencileri olan Ebû İbn Fûrek ve Ebû İshâk el-İsfarayîni ile mümkün olmuştur.

⁷² İbn Fûrek ile Kerrâmiler arasındaki mücadeleyi bir Mihne olarak nitelendiren Sübkî, olayı detaylıca aktarmaktadır. Sübkî, *Tabâkât*, 4/129-135.

⁷³ Kâdi Sa'id ile Kerrâmiler arasında cereyan eden tartışmanın detayları için bk. Ebû Nasr Muhammed b. 'Abdulcebbâr el-Utbi, *el-Yemini*, thk. İhsan Zennun Abdullatif (Beyrut: Dâru't-Tali'a, 2004), 1/423-435; C. E. Bosworth, *Ghaznavids and Their Empire in Afghanistan and Eastern India* (New Delhi: Munshiram Monoharlal Publisher, 1992), 188-189.

⁷⁴ Horasân Eş'ariliğinin Mu'tezile kelamı karşısındaki bu esnek tutumu, tarafımızca hazırlanan ve yayımlanma aşamasında olan müstakil bir çalışmada ele alınmıştır. Tekrara düşmemek adına burada siyasi ve tarihsel boyuta değinilecektir.

⁷⁵ Bu dönemde bastırılan bir sikke hakkında bk. Richard W. Bulliet, "A Mu'tazilite Coin of Mahmūd of Ghazna", *Museum Notes (American Numismatic Society)* 15 (1969), 119-129.

⁷⁶ Gazneli Mahmud, hakimiyetinde bulunan topraklarda Kâdir-Billâh'ın Sünni siyasetini uyguluyordu. Nitekim Kâdiri İtikâd'ının yayımlandığı 408/1018 yılında halife, yazdığı bir mektupta Gazneli Mahmud'dan aşırı dini grupların yanı sıra Mu'tezili itikâdından dönmeyenleri de sürgün etmesini hatta gerekiyorsa öldürmesini emrediyordu. Gazneli Mahmud ise fethettiği bölgelerden sürgün ettiği bid'at ehli grupların durumunu halifeye bildiriyordu. Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzi el-Bağdadî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ' - Mustafa Abdulkadir Atâ' (Beyrut: Dârü'l-Küttübi'l-İlmiyye, 1992), 15/125-126; ayrıca bk. C. E. Bosworth, "The Imperial Policy of the Early Ghaznavids", *Islamic Studies* 1/3 (1962), 58.

⁷⁷ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân*, 4/272; Sübkî, *Tabâkât*, 4/129-135.

İbn Fûrek'in, Simcûrîlerin daveti üzerine Horasân'a gelmesi, Eş'arilik tarihi açısından önemli bir hadisedir.⁷⁸ Simcûrîler tarafından İbn Fûrek'e sağlanan bu destek sayesinde Eş'arilik, Selçuklulardan daha erken bir tarihten itibaren resmi bir himayeye mazhar olmuş ve kurumsallaşma noktasında önemli bir avantaj yakalamıştır. Simcûrî emiri tarafından kendisi için inşa edilen medresede İbn Fûrek, Eş'arî öğretileri Horasân bölgesinde yaymak üzere önemli bir fırsat yakalamıştır. İbn Fûrek'in, 370/981'li yılların başında Horasân'a geldiği dikkate alındığında Eş'ariliğin, mezhep kurucusunun vefatından yaklaşık elli yıl sonra gibi kısa bir süre içerisinde kurumsallaşmaya başladığını göstermektedir. İbn Fûrek, Nisabur'da kaldığı yaklaşık 36 yıl boyunca çok sayıda öğrenci yetiştirmiş ve Eş'ariliğin bölgede tutunmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Onunla birlikte Eş'arî öğretilerin yazıya geçirilmesi ve daha tutarlı bir hale gelmesi mümkün olmuştur. Özellikle *Mücerredü Makâlâtî Ebi'l-Hasani'l-Eş'arî*⁷⁹ adlı eseri ile Eş'arî'nin görüşlerini sistematik ve bütüncül bir şekilde ortaya koymuştur. Kalaycı'nın ifade ettiği üzere İbn Fûrek, böylece Eş'arî'nin görüşlerini bir mezhep kurucusu formatına sokmuştur.⁸⁰

İbn Fûrek'in yanı sıra Ebû İshâk el-İsferâyîni de Horasân'da Eş'ariliğin teşekkülünde önemli bir rol üstlenmiştir. İsferâyîni, Eş'ariliğin ikinci nesil temsilcilerinden İbn Fûrek ve Bâkillânî'nin yanı sıra Eş'ariliğe klasik şeklini veren ve Sünnî düşüncenin en büyük mezheplerinden birisi haline gelmesini sağlayan üç önemli Eş'arî kelmacıdan birisidir. Onu diğer iki isimden ayıran yönü, Küllâbî gelenek içerisinde hakim olan nass merkezli kelim anlayışını, literal anlamın dışına çıkararak daha teorik bir zemine taşıması ve eskisinden daha geniş bir çerçeveye yerleştirmiş olmasıdır. Bu açıdan detaylarda farklılaşmakla beraber, yöntem açısından Mu'tezile'ye büyük oranda yakınlaşmıştır.⁸¹ Ayrıca İsferâyîni, Eş'arî gelenek içerisinde felsefi kelama kapı aralayan ilk isim olmasına rağmen bu önceliğin Cüveynî ve Gazzâlî gibi isimlere atfedilmesi,⁸² İsferâyîni'nin ufak bir âkide metni dışında eserlerinin günümüze ulaşmamasından kaynaklanmaktadır.⁸³ Bu bakımdan Eş'arî kelamın, daha felsefi ve teorik bir boyut kazanması, Cüveynî'den iki nesil önce yaşayan İsferâyîni'nin gayretleri ile mümkün olmuştur.

Ebû İshâk el-İsferâyîni'nin temel kelami meselelerde Eş'arîlerden ziyade Mu'tezile'ye daha yakın bir tutum sergilemesi dikkat çekicidir.⁸⁴ İsferâyîni'nin Mu'tezile'ye bu yakın konumlanışı ve hatta Mu'tezile kelamına kapı aralaması, Horasân bölgesinde Eş'arîlerin Kerrâmîlerle yaşadıkları mücadelenin bir sonucudur. Bu bakımdan Horasân Eş'ariliği dikkate alındığında Mu'tezile karşıtlığından ziyade Kerrâmî karşıtlığının daha baskın olduğunu ifade etmek mümkündür. İbn Fûrek'in Mu'tezile karşısındaki tutumu daha belirgin olmasına rağmen İsferâyîni'de bunun nisbeten silikleşmesi, ilerleyen yıllarda Kerrâmîlerle olan mücadelenin daha

⁷⁸ Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishābūr* (Cambridge: Harvard University Press, 1972), 159-160.

⁷⁹ İbn Fûrek'in eserleri için bk. Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, 1/701-703. Ayrıca son eser Daniel Gimaret tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır. Bk. Ebû Bekr Muhammed b. Hasan İbn Fûrek, *Mücerred makalâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986).

⁸⁰ Mehmet Kalaycı, "Eş'ariliğin Tarihsel Arka Planı: Küllâbîlik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (01 Ağustos 2010), 409-410.

⁸¹ Richard M. Frank, *Classical Islamic Theology: The Ash'arites: Texts and Studies on the Development and History of Kalam*. (Hampshire: Ashgate Variorum, 2008), 3/129-131.

⁸² Watt, *Müslüman Aydın Gazzâlî*, 53-55; Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefi Kelamı*, 165-166; Ayrıca bk. Griffel, "Gazzâlî", 476-479.

⁸³ Söz konusu âkide metni için bk. Frank, *Classical Islamic Theology*, 3/129-202; Ayrıca Bekir Topaloğlu danışmanlığında âkide metni ile ilgili bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bk. Mehmet Gündoğdu, *Ebû İshâk el-İsferâyîni ve Akaid Risalesi* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990).

⁸⁴ Kuşeyrî, İsferâyîni'ye saygı duymakla beraber onun kerametleri kabul etmediğine dair görüşünü *Risâle*'sinde aktarmaktadır. Ancak hemen ardından da İbn Fûrek'in keramet ile mucize arasındaki ayrım yaptığını ifade ederek onun bu konudaki hassasiyetinin gereksiz olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bk. 'Abdülkerîm b. Hevâzin b. 'Abdîmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye*, thk. Abdullah Mahmud - Mahmud bin Şerih (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, ts.), 2/520. Zehebî, onun evliyalarından südür eden kerametleri reddetmesini büyük bir hata (zelle) olarak görür. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 13/102. Ayrıca bk. Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, 6/70. İsferâyîni'nin Mu'tezile ile ortak yönleri hakkında genel bir değerlendirme için bk. W. Madelung, "Al-Isferâyîni", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition* (Leiden: Brill, 24 Nisan 2012); Angelika Brodersen, "Abû İshâq Al-Isferâyîni", *Encyclopaedia of Islam Three* (Erişim 13 Aralık 2023); Fadıl Aygün, "Eş'arî Kelamının Sistemleşmesine Katkıları Bakımından Ebû İshâk el-İsferâyîni", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2012), 25-26.

da kızıştığını göstermektedir. İsferyâni için Mu'tezile bir *öteki* olarak kalmaya devam etse de⁸⁵ aynı toplumsal zemini paylaştığı ve gittikçe güçlenen Kerrâmiler kadar tehlikeli bir düşman olmamıştır. Üstelik ders arkadaşı ve belki de en yakın dostu İbn Fûrek'in Kerrâmiler tarafından zehirlenerek öldürülmesi, onu Kerrâmiler karşısında daha sert bir tutum takınmaya sevk etmiştir. Kerrâmilerin toplumsal hayattaki bu tehlikeli mevcudiyeti ve teşbihi andıran görüşleri, İsferyâni'yi yaklaşım olarak Mu'tezile'ye daha yakın bir noktaya çekmiştir. Bu bakımdan en azından Gaznelilerin hakimiyetindeki Horasân bölgesinde Eş'ariler'de Mu'tezile karşıtlığından ziyade Kerrâmi karşıtlığının daha belirgin olduğunu ifade etmek mümkündür.

Horasân'daki Eş'arilerin, Mu'tezile karşısındaki tutumlarının nispeten daha yumuşak olmasında, Gaznelilerin politik tutumları da etkili olmuştur. Çünkü bu dönemde Mu'tezileden ziyade Kerrâmiler daha güçlü bir rakip konumundalardı. Kerrâmileri destekleyen Gazneliler, Mu'tezile'yi açıktan yasaklayarak baskıcı bir tutum sergiliyordu. Gaznelilerin Mu'tezile karşıtı siyasetinin en açık ifadesi, dönemin Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh tarafından yayımlanan bir ferman metninde görülmektedir. Daha sonra bir akide metni haline gelen bu ferman, ilk olarak 408/1018 yılında ilan edilmişti. Halife, Bağdât'ta bulunan Mu'tezilî Hanefileri sarayına davet ederek hazırlattığı fermanı onlara şahitlerin huzurunda okutmuş ve fermana yazılanlara uyacaklarına dair yazılı beyanlarını almıştır. Ferman metni, Mu'tezile'yi kelami faaliyetler ile uğraşmak ve halku'l-Kur'ân görüşünü benimsemekten men ediyordu.⁸⁶ Bu sebeple Mu'tezilî alimler, Halifenin huzuruna getirilerek şahitlerin nezaretinde tövbe etmeye zorlanıyordu.⁸⁷

Mu'tezile'yi hedef alan ve Gaznelilerin mezhep siyasetinin temelini oluşturan Kâdiri Akâidi'nin hükmü, Horasân başta olmak üzere Gaznelilerin hakimiyetindeki bütün topraklarda uygulanıyordu. Bu dönemde yaşayan tarihçi İbnü'l-Cevzi, halifenin aynı yıl Gazneli Mahmud'a durumu bildiren bir mektup yazdığını aktarmaktadır. Bunun üzerine Gazneli Mahmud, halifenin emri ile Mu'tezile'ye karşı büyük bir kovuşturma başlatmış,⁸⁸ Mu'tezililikle itham edilenleri huzuruna çağırarak bizzat sorgulamış ve Horasân'daki birçok Mu'tezilî alimi farklı bölgelere sürgün etmiştir.⁸⁹ Ayrıca 420/1029 yılında Rey şehrini ele geçiren Gazneli Mahmud, halifeye yazdığı mektupta Mu'tezile'nin bütün faaliyetlerine son verdiğini, mezhebin öğretilerine dair bütün kitapları yaktığını ve önde gelen isimlerin tamamını Horasân'a sürgün ettiğini bildirmiştir.⁹⁰ Rey şehrinin Gazneliler tarafından ele geçirilmesi, Mu'tezile açısından yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Çünkü bu şehir, Mu'tezile'nin tarih sahnesinden çekilmeden önce tutunduğu son kalelerden biriydi. Mu'tezilî nüfusun yoğunluklu yaşadığı şehirlerden birisi de Harezm idi. Orası da 408/1018 yılında Gazneli Mahmud tarafından ele geçirilmişti. Gazneli Mahmud, Harezm'i ele geçirmeden önce Halife'ye yazdığı mektupta şehrin Karmatiler ile dinsizlerin yurdu haline geldiğini belirterek sefere dini bir meşruiyet kazandırmak istiyordu.⁹¹

Bununla beraber her ne kadar Makdisi tarafından ileri sürülse de Eş'ariler, hiçbir zaman Kâdiri Akâidi'nin muhatabı olmamışlardır.⁹² Eş'ariler'in, Gazneliler tarafından baskı ve

⁸⁵ Mu'tezileye karşı reddiye sadedinde kaleme aldığı eserler bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmına kendisinden iki nesil sonra yaşayan Ebü'l-Muzaffer el-İsferyâni işaret etmektedir. Bk. Ebü'l-Muzaffer İsferyâni, *et-Tebzir fi'd-din ve temyizü firaki'n-nâciye ani'l-firaki'l-hâlikîn*, thk. Mecid el-Halif (Beyrut: Dârü ibn Hazm, 2008), 247.

⁸⁶ Akide metni için bk. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi târih*, 15/197; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, 9/18; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 11/416; Akide metninin tamamı ve ayrıca konuyla ilgili müstakil bir çalışma için bk. Zübeyir Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdiri İtikadı)", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 75-110.

⁸⁷ Bu alimlerden birisi Mu'tezile'nin Bağdât'taki önemli temsilcilerinden olan Ebü Abdullah es-Saymerî'dir (öl. 436/1045). George Makdisi, *Ibn 'Aqil: Religion and Culture in Classical Islam* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997), 10-11; Heemskerk, *Pain and Compensation in Mu'tazilite Doctrine*, 59. İbn 'Akil'in hocası olan Mu'tezilî alim Ebü Ali b. Velid (öl. 478/1086) de aynı uygulamaya Halife Kâim-Biemrillâh tarafından muhatap olmuştur. Halifenin huzurunda sorgulandıktan sonra câmi gibi halka açık yerlerde ders vermesi yasaklanan İbnü'l-Velid, ömrünün geri kalan kısmını ev hapsinde geçirmek zorunda kalmıştır. George F. Hourani, "Juwayni's Criticisms of Mu'tazilite Ethics", *The Muslim World* 65/3 (1975), 172; Makdisi, *Ibn 'Aqil*, 10-12, 18-19, 43, 50; Orhan Ş. Koloğlu, *Mu'tezile'nin Felsefe Eleştirisi Harezmli Mu'tezilî İbnü'l-Melâhimi'nin Felsefeye Reddiyesi* (Bursa: Emin Yayınları, 2010), 37-38.

⁸⁸ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi târih*, 15/125-126.

⁸⁹ Gazneli Mahmud tarafından sürgün edilen bazı Mu'tezilî alimler için bk. Cüşemî, "et-Tabakât", 401-402.

⁹⁰ Gazneli Mahmud'un Rey'i ele geçirdikten sonra Kâdir-Billâh'a yazdığı mektubun tam metni için bk. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi târih*, 15/195-196, 211-212; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, 14/187.

⁹¹ Bosworth, *Ghaznavids*, 53-54.

⁹² Makdisi'nin Kâdiri Akâidi ile ilgili değerlendirmeleri için bk. George Makdisi, *Ibn 'Aqil: Religion and Culture in Classical Islam* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997), 3-10; George Makdisi, *İslâm'ın Klasik*

kovuşturmaya tâbi tutulmamaları, Kâdirî Akâidi'ne muhatap olmadıklarının belki de en güçlü ifadesidir. Gazneliler, erken dönemlerde Simcûriler ile olan münasebetlerinden dolayı Eş'arileden rahatsızlık duymuş olsalar da Simcûrî tehdidinin ortadan kalkması ile bu tutumları yumuşamıştır. Nitekim Gazneli Mahmud, Eş'arî'nin ilk nesil öğrencilerinden Ebû Sehl es-Su'lukî'nin oğlu Ebû Tayyib es-Su'lukî'yi Karahanlı hükümdarı İlig Han'a elçi olarak gönderirken,⁹³ Eş'ariliğin önemli temsilcilerinden Ebû Osman İsmâil es-Sâbûnî (öl. 447/1055) de Gazneliler döneminde Nisâbûr baş hatipliğine atanmıştır.⁹⁴ Simcûrî emirlerinin meclisine katılan Abdulkadir el-Bağdâdî ise aynı zamanda Gazneli Mahmud'un da meclisinin müdâvimlerinden olup,⁹⁵ İsmailî dâisi Tahertî'nin idamı konusunda sultanı ikna eden isim olmuştur.⁹⁶ Hepsinden önemlisi Eş'ariliğin İbn Fûrek ve İsferyânî için inşa edilen medreselerle Horasân'da kurumsallaşması Gazneliler döneminde gerçekleşmiştir. Bağdat'ta da durum çok farklı değildir. Bâkillânî, Kâdirî bildirgesini bizzat yayımlayan Kâdir-Billâh'ın en yakınındaki isimlerden olup, halife tarafından önemli elçiliklerle görevlendirilmiştir.⁹⁷

Eş'ariler, Horasân'da bir süre Kerrâmiler ile mücadele etmek durumunda kalsalar da Gazneliler'in toleranslı tutumundan büyük oranda yararlanmışlardır. Selçuklular dönemine kadar devam eden bu mücadele, Eş'ariliğin başarısı ile sonuçlanmıştır. Bu mücadele, bir yandan Eş'ariliğin kelam metodolojisinin çerçevesini belirleyip Mu'tezile başta olmak üzere rakipleri karşısında daha tutarlı bir hale gelmesini sağlarken, diğer yandan da Kerrâmilerle farklılıklarını ortaya koymak üzere önemli bir fırsat sunmuştur. Çünkü Horasân'da Eş'ariler, Mu'tezili-Hanefî çevreler tarafından teşbih ve tecsim akidesini savunan Kerrâmiler ile aynı teolojik zemine konumlandırılıyorlardı. İbn Fûrek bu sebeple haberi sıfatları te'vil eden *Kitâbu müşkilü'l-hadîs* adlı eserini kaleme almak durumunda kalmıştır.⁹⁸ Bu dönemde Eş'ariliği sistemleştirerek Kerrâmiyye'den farklılığını ortaya koyan ve rakipleri karşısında önemli bir güç haline getiren isimler, Eş'arî'nin ikinci nesil öğrencilerinden İbn Fûrek ile Ebû İshâk el-İsferyânî olmuştur.

2.3. Selçukluların Sünnî Himayesi Altında İlişkilerin Seyri

Selçuklular dönemi, Eş'arilik Mu'tezile ilişkileri bakımından olduğu gibi her bir mezhebin müstakil tarihleri açısından da son derece kritik bir evreyi temsil etmektedir. Selçukluların himayesine mazhar olan Eş'arilik, bu dönemde teşekkül sürecini başarılı bir şekilde tamamlarken bir yandan Şâfilik ile diğer yandan da tasavvufî çevrelerle geliştirdiği ilişkiler sayesinde özellikle Horasân bölgesinde önemli bir güç haline gelmiştir.⁹⁹ Bu dönemde Eş'arilik içerisinde fikri anlamda da bir değişim yaşanmış ve felsefî terminoloji daha yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Eş'arî kelamında meydana gelen bu değişim, bazıları tarafından müteahhirûn kelamının başlangıcı olarak isimlendirilirken bazıları tarafından da felsefî kelamının başlangıcı olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁰ Bu dönem aynı zamanda İbn Fûrek ile başlayıp Kuşeyrî ile devam eden ve Gazzâlî ile son şeklini alan tasavvufî eğilimlerin Sünniliğin içerisine yerleştiği ve sonraki dönemlere şeklini verdiği bir süreçtir. Başka bir ifade ile Eş'arî ve Gazzâlî arasındaki bu dönem, Eş'ariliğin hem teorik hem de pratik anlamda kurumsallaştığı bir dönem olarak kabul edilebilir.¹⁰¹

Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 10-12; Makdisi diğer bir çalışmada akide metnin ilan tarihini Sünnî Diriliş'in başlangıcı olarak ifade etmektedir. Bk. George Makdisi, "The Sunni Revival", *Islamic Civilization 950-1150*, ed. D. S. Richard (Oxford: Cassirer, 1973), 156-158.

⁹³ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, 52-53.

⁹⁴ Bosworth, *Ghaznavids*, 178-179.

⁹⁵ Ebu Mansur Abdülkahir el-Bağdâdî, *İyârü'n-nazar fi ulmi'l-cedel*, thk. Ahmed Muhammed Arrûbi (Havâli: Esfar li-Neşr Nefisi'l-Kütüb ve'r-Resaili'l-İlmiyye, 2020), 119-120; Bağdadi, *el-Fark beyne'l-fırak*, 135.

⁹⁶ Bosworth, *Ghaznavids*, 187.

⁹⁷ Bâkillânî'nin Kâdir-Billâh tarafından görevlendirildiği elçilik vazifeleri için bk. Ebû'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Umar Abdusselam Tedmuri (Beyrut: Dâri'l-Kitâbi'l-Arabi, 1997), 6/578-579, 7/752.

⁹⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-İsfahânî el-Eş'arî İbn Fûrek, *Kitâbu müşkilü'l-hadîs 'ev tevîlü'l-ahbârî'l-müteşâbihe*, thk. Daniel Gimaret (Dimeşk: el-Ma'hedü'l-Fransi li'd-Dirasati'l-Arabiyye, 2003).

⁹⁹ Abdullah Ömer Yavuz, *Coğrafya ve Mezhep Horasân'da Eş'ariliğin Tarihsel Gelişimi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 134-140.

¹⁰⁰ Bu dönem hakkında bk. Watt, *Müslüman Aydın Gazâlî*, 53-55; Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelamı*, 165-166; ayrıca bk. Griffel, "Gazzâlî", 476-479.

¹⁰¹ Bausani, "Religion in the Saljuq Period", 5/283, 302.

Selçuklular dönemi, Mu'tezile açısından tam tersi istikamette birtakım gelişmelere sahne olmuştur. Gaznelilerin baskıcı politikalarına maruz kalan Mu'tezile, bu dönemde nisbeten rahatlamakla beraber kayda değer siyasi bir himaye elde edememiştir. Mu'tezili alim İbnü'l-Velid'in, Bağdat Nizamiyesi'nin açıldığı yıl derslerine yeniden başlaması, Hanbelîlerin tepkisine sebep olmuş ve Kâdirî Akâidi'nin hükümleri yeniden yürürlüğe konulması ile tedris faaliyetleri yasaklanmıştır. Gazneliler döneminde olduğu kadar yoğun olmasa da Mu'tezili karşıt tutum, Selçuklular döneminde de büyük oranda devam etmiştir. Ayrıca Mu'tezile'nin sûfi gruplarla organik bir bağının olmaması¹⁰² ve Hanefilik ile olan münasebetlerinin giderek zayıflaması, Irak ve Horasân bölgesinde Eş'arilik karşısında gittikçe zayıf bir duruma düşmesini beraberinde getirmiştir.

Eş'arilerin rakipleri karşısındaki bu yükselişi, Selçuklular dönemine gelindiğinde daha görünür olmuştur. Çünkü Fâtımîlerle dinî ve toplumsal düzeyde mücadele etmek, Selçukluların mezhep siyasetinin önemli bir kısmını oluştuyordu. Bu mücadelenin yolu ise mevcut Sünnî mezheplerden birisini desteklemekten geçiyordu. Fâtımî-İsmailî tehdidine karşı koyabilecek Sünnî bir öğretinin kurumsal düzeyde desteklenmesi, Selçuklular açısından hayati bir öneme sahipti. Bunun için çok fazla seçenek yoktu. Hanbelîlerin, İsmailîlerin kelami ve felsefi argümanlarla desteklenmiş görüşleri karşısında söyleyecekleri çok fazla sözleri yoktu. Mu'tezile ise Sünnî toplum içerisinde itibarını büyük oranda yitirdiği için İsmailî öğretilere karşı etkili çözümler sunsa da içeride kabul görmeyecek ve yeni birtakım gerilimlerin yaşanmasına sebebiyet verecekti. Hanefiliğin itikâdi boyutunu temsil eden Mâtürîdilik ise teşekkül sürecindeydi¹⁰³ veya bir Şâfiî-Eş'arî olan Nizâmülmülk tarafından görmezden gelinmişti. Bunun için zaman zaman Hanbelîler tarafından dışlansa da Mu'tezile kadar ötekileştirilmeyen ve aynı zamanda Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere Selef itikâdına bağlılık iddiasında olan Eş'ariler son derece uygun bir tercihti. Çünkü dini nassların yanı sıra akli argümanlara da yeterince yer veriyorlardı. Bir yandan Fâtımî tehdidi diğer yandan Eş'ariliğin esnek yapısı ve meşruiyet arayışı, siyasi hedeflerini gerçekleştirme arzusunda olan Selçuklular için en uygun seçenektir. Eş'arîlerin Selçuklularla geliştirdikleri bu ittifak zemini, onları Mu'tezile karşısında daha güçlü bir konuma yükseltmişti.

Ancak Eş'ariliğin Selçukluların resmi mezhebi haline gelmeden önce maruz kaldığı mihne hadisesi, Eş'arilik Mu'tezile ilişkileri açısından önemli olduğu kadar nihai bir kırılmayı beraberinde getirmiştir. Tuğrul Bey'in, 445/1054 yılında bid'at ehli grupları Cuma günü kürsülerden lanetleyen bir ferman yayımlaması ve Eş'arileri de buna dahil etmesi bir infiale sebep oldu. Tarih kaynaklarında *Nisâbü'r Mihnesi* veya *Eş'arî Mihnesi* olarak geçen bu olay, Tuğrul Bey'in saltanatı (445-455/1053-1063) boyunca devam etti. Bu süre zarfında Eş'arilik kürsülerden lanetlenirken, Eş'arî alimlerin medrese ve camii gibi halka açık yerlerde vaaz vermeleri yasaklandı. Ayrıca önde gelen isimler hakkında tutuklanma kararı verildi. Aktarıldığına göre bu dönemde dört yüze yakın Eş'arî alim Horasân'ın farklı bölgelerine sürgün edildi. Bunlar arasında Cüveynî ve Kuşeyrî gibi önemli isimler de bulunmaktaydı.¹⁰⁴

Eş'arilere karşı başlatılan mihnede Mu'tezile'nin rolü olmakla beraber başka aktörlerin de

¹⁰² Mu'tezile'nin Bağdat ekolü içerisinde hicri üçüncü yüzyıllarda zühd eğilimleri ile bilinen bir grup olsa da Hâris el-Muhâsibî ve Cüneyd-i Bağdâdî ile kıyaslandığında felsefi içerikten yoksun olan öğretileri, kurumsal anlamda tasavvufî bir ekole dönüşmemiştir. Bk. Osman Aydın, "Mu'tezilî Anlayışta Zühd ve Takvâ Boyutu", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/10 (2003), 115-119; Ayrıca Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Emâli* eseri bağlamında zühd yönünü ele alan müstakil bir çalışma yayımlanmıştır. Ancak söz konusu eserde Kâdî Abdülcebbar'ın sûfi kimliğini ve kurumsal tasavvufî ilişkisini ortaya koymak için yeterince bilgi bulunmamaktadır. Bk. Samet Karahüseyin, "El-Emâli Bağlamında Kâdî Abdülcebbar'ın Zühd Hakkındaki Görüşleri", *Bilimname* 47 (30 Nisan 2022), 219-242.

¹⁰³ Hanefî çevrelerde Mâtürîdiliğin ihmal edilmesi ile ilgili bk. Mehmet Kalaycı, "Eş'arî'nin İkmali Mâtürîdî'nin İhmali: İki İmanın Gelenekleri İçerisindeki Konumlarına Dair Bağlamsal Bir Analiz", *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâtürîdî: Uluslararası Sempozyum*, (2014), 136-137; a. mlf., *Eş'arilik Mâtürîdilik İlişkisi*, 280-284; Mâtürîdiliğin sistematik bir ekol haline gelmesi Ebû'l-Mü'in en-Nesefî'nin gayretleri ile mümkün olmuştur. Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs, 2018), 201-202.

¹⁰⁴ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Ali b Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem.*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata - Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 15/340-341; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-târik*, 8/190; İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân*, 5/138; Zehebî, *Târikü'l-İslam*, 10/86; Sübkî, *Tabâkât*, 3/389-444; Nisâbü'r Mihnesi ile ilgili modern dönemde yapılan müstakil bir çalışma için bk. Ömer Ali Yıldırım, "Mu'tezile ve Nisâbü'r Mihnesi: Mihnetü Eş'aire", *Din Felsefesi Açısından Mu'tezile Gelen-Eki Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 696-713.

sürece dahil olduğu unutulmamalıdır. Mihne sürecini başlatan aktörlerin kimler olduğu noktasında üç farklı grup üzerinde durulabilir. Bunlardan ilki hiç şüphesiz ezeli rakipleri olan Mu'tezile'dir. Mu'tezile'nin amelde Hanefî olması Eş'arilerin de amelde Şâfiî olması tarafları iki yönlü bir mücadelenin içine sokmuştur. Ancak iki grup arasındaki husumet her ne kadar fikhî bir arka plana dayansa da daha çok kelami bir zeminden sürdürülmüştür.¹⁰⁵ Çünkü önemli ölçüde kurumsallaşmış ve büyük oranda saygınlık kazanmış Şâfilîği itibarsızlaştırmaktansa en başından beri meşruiyet arayışı içerisinde olan Eş'ariliği itibarsızlaştırmak daha kolay bir yoldu. Mihnenin aktörleri arasında yer alan ikinci grup ise Kerrâmilere. Gaznelilerden itibaren Eş'arilerle önemli husumetler yaşayan Kerrâmilere, sonraki dönemlerde bu mücadelelerini sürdürmüşler ve mihne hadisesini bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Nitekim Eş'ariler aleyhine ileri sürülen iddialar arasında Kerrâmilere ait olanların da olması bunu desteklemektedir.¹⁰⁶ Mihnenin aktörleri arasında bulunan üçüncü grup ise Hanbelilerdir. Mihne hadisesinin 445/1054 yılında başladığını ve Selçukluların 447/1056 yılında Bağdât'a girdiği dikkate alındığında Hanbelilerin Mihne'deki rolü tartışmalı hale gelebilir. Ancak Bağdât'ın ele geçirilmesi en başından beri Selçukluların hedefinde olduğu için Tuğrul Bey, Ehl-i Hadis'in diğer bir kanadı olan Şâfilileri lanetleyerek Halifenin tepkisine muhatap olmak istemiyordu. Nitekim kendisi Mihne'yi başlattığı yıl, Halifenin veziri olan İbnü'l-Müslime ile mektuplaşmış ve vezir ona şehirde yaşayan Hanbelilerin takdirini kazanması için önemli bazı tavsiyelerde bulunmuştu.¹⁰⁷ Hanbelilerin ise Şâfililerden ziyade Eş'arî'ye husumet besledikleri bilinmektedir. Dolayısıyla Eş'arilere karşı başlatılan mihne, Bağdât'taki Hanbelilerin desteğini kazanmak için siyasi bir hamle olarak da değerlendirilebilir.

Mu'tezile'nin Mihne'deki rolü vezir Kündürî'nin faaliyetleri dikkate alındığında daha belirgin bir hale gelir. Kündürî'nin atadığı Hanefî kadıların çoğu aynı zamanda Mu'tezilî alimlerdir.¹⁰⁸ Ancak onun Mu'tezile'ye olan desteği Hanefilere olduğu kadar aşıkâr değildi. Mu'tezile'yi bid'at ehli fırkalar zümresine dahil etmemesi onları geri planda desteklediğini göstermektedir. Ayrıca bu dönemde Mu'tezile-Hanefilik birlikteliği, Eş'arî-Şâfiî birlikteliği kadar belirgin bir olgu değildi. Çünkü bu birliktelik ilk mihneden itibaren gittikçe zayıflamıştı. Eş'arilik ve Şâfililik açısından ise tam tersi bir durum söz konusuydu. Nisabur Mihnesinin Eş'arilik açısından belki de en olumlu yönü, Şâfililik ile Eş'arilik birlikteliğini daha güçlü bir hale getirmiş ve hatta özdeşleştirmiştir. Bu sebeple Kündürî, Eş'arilik üzerinden Şâfilîği cezalandırırken, Hanefilik üzerinden de Mu'tezile'yi desteklemiştir. Çünkü Mu'tezile halife nazarında bâtl bir fırka olarak görülüyordu. Buna rağmen Mu'tezile'yi açıktan desteklemek hem halife hem de Hanbeliler ve diğer Sünnîlerin nazarında bid'at bir fırkanın desteklenmesi anlamına gelecekti. Kündürî, Hanefilik üzerinden Mu'tezile'yi destekleyerek böyle bir eleştirinin önüne geçmişti.

Bununla beraber nasıl ki Ahmed b. Hanbelî'nin maruz kaldığı ilk mihneden Hanbelîlik zaferle ayrıldıysa, Eş'arilik de Nisabur Mihnesi'nden sonra daha güçlü bir hale gelmiştir. Mihne sürecinin Eş'arilik açısından üç olumlu sonucundan bahsedilebilir. İlki yukarıda da ifade edildiği üzere Eş'arilik ve Şâfililik birlikteliğini daha görünür kılmıştır. Çünkü aslında fikhî mezhepler arasında olan bir mücadele, kelami zeminde yürütülmüş ve kelami mezheplerin başarısı aynı zamanda fikhî mezheplerin başarısı ile sonuçlanmıştır. İkincisi, farklı bölgelere göç eden Eş'arî alimler, Eş'ariliğin tanınırlığını arttırmıştır. Bu dönemde dörtüzyüz Eş'arî alimin farklı bölgelere göç ettiği aktarılmaktadır. Sürgün edilen alimlerden birisi olan Cüveynî, dört yıl Hicaz'da kalarak fetvalar vermiş *İmâmü'l-Harameyn* lakabını almıştır. Üçüncü olarak ise en başından beri meşruiyet arayışı içerisinde olan Eş'ariliğin Sünnîlik içerisindeki yeri daha da sağlamlaşmıştır. Tuğrul Bey'in vefatından sonra yerine geçen Sultan Alparslan'ın Kündürî'yi vezirlikten azletmesi ve daha sonra da öldürmesi ile Mihne süreci son bulmuştur. Kündürî'nin yerine vezirliğe getirilen Nizâmülmülk, sürgünde bulunan Eş'arî alimleri yeniden memleketlerine davet ederek iade-i itibarda bulunmuş ve medreseler inşa ederek Eş'arî öğretilerin yeniden tedris edilmesine imkan sağlamıştır.¹⁰⁹

Nisabur Mihnesinden zaferle ayrılan Eş'arilik, Mihne'den yaklaşık üç yıl sonra kurulan

¹⁰⁵ Bulliet, *The Patricians of Nishābūr*, 37-38.

¹⁰⁶ Kuşeyrî'nin ele aldığı ve Eş'ariler aleyhine ileri sürülen beş iddiadan ikisi Kerrâmilere aitti. İbn Asâkir, *Tebayün*, 246-255.

¹⁰⁷ A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023), 137-138.

¹⁰⁸ Yavuz, *Coğrafya ve Mezhep*, 178-181.

¹⁰⁹ Ay, "Mu'tezilizm'den Arta Kalan Mu'tezile", 1/97-98.

Nizamiye medreseleri ile beraber daha güçlü bir konuma yükselmiştir. Eş'ariliğin genel tarihi dikkate alındığında Nizamiye medreseleri ile Eş'ariliğin yeni bir evreye geçtiğini ifade etmek mümkündür. Çünkü bu tarihe kadar sürekli bir meşruiyet arayışı içerisinde olan Eş'arilik, Nizâmülmülk'ün vezirliğe getirilmesi ile beraber devletin resmi himayesine mazhar olmuştur. Nizâmülmülk, Kündürî'nin sebep olduğu fitne ile memleketlerinden kaçmak zorunda kalan Eş'arî alimleri Horasân'a davet ederek işe başlamıştır. Ayrıca Eş'ariliği resmi olarak desteklemek ve öğretilerini hakimiyetinde bulunan topraklarda yaymak üzere Nizâmiye medreseleri olarak bilinen geniş bir medrese ağı kurmuştur. Medreselere atanacak müderrisleri bizzat belirleyen Nizâmülmülk, bu isimlerin Eş'arî ve Şâfiî alimler olmasına ayrı bir önem göstermiştir. Böylece Selçuklu himayesi altında yeni bir evreye geçen Eş'arilik, geçmişteki savunmacı pozisyonunun aksine resmi makamlarca desteklenen ve öğretileri kurumsal düzeyde temsil edilen bir konuma yükselmiştir. Hiç şüphesiz Eş'ariliğin bu yükselişinde Nizâmülmülk'ün rolü son derece önemlidir.

Cüveynî'nin yirmi yıl boyunca başında bulunduğu Nisâbü'r Nizâmiyesinde derslerine 300 civarında öğrencinin katıldığı aktarılmaktadır.¹¹⁰ Bu durum bir yandan Nizâmiye'nin sahip olduğu öğrenci popülasyonunu gösterirken diğer yandan da Selçukluların hakimiyetinde bulunan şehirlerde Nizamiye medreselerinden mezun olan öğrencilerin, devletin belli kademelerinde istihdam edildiğini göstermektedir. Nitekim bir asır sonra hayatta olan Selçuklu tarihçisi Râvendî, Eş'arîlerin devlet erkânına son derece yakın olmaları ve önemli devlet kademelerinde bulunmalarından duyduğu rahatsızlığı dile getirmektedir.¹¹¹ İbn Râvendî'nin bu ifadeleri Nizâmülmülk ile başlayan Selçuklu-Eş'arilik yakınlaşmasının, ilerleyen yıllarda güçlenerek devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca bazı bölgelerde üç asrı aşkın bir süre faaliyette olan Nizâmiye medreseleri sayesinde Eş'arilik, rakipleri karşısında hem sayısal hem de kurumsal düzeyde önemli bir üstünlük yakalamıştır. Nitekim Bosworth, Nizamiye medreselerinin olmaması durumunda Eş'arilik ve Şâfiiliğin hem Irak'ta hem de Horasân'da başarısız olacağını ifade etmiştir. Çünkü Selçuklu sultanları Hanefiliği desteklerken, Bağdât'ta bulunan Abbâsî halifesi ise Hanbelîleri destekliyordu. Tuğrul Bey döneminde şüphe ile karşılanan ve Bağdât'taki Hanbelîler tarafından *Horasân'dan gelen yabancılar* olarak görülen Eş'arilik, Nizâmülmülk tarafından inşa edilen Nizâmiye medreseleri sayesinde kendisini ifade etme imkânı bulmuş ve rakipleri karşısında önemli bir üstünlük sağlamıştır.¹¹²

Sonuç

Büveyhîler dönemi, hem Eş'arîler hem de Mu'tezile açısından önemli bir evreyi temsil etmektedir. Eş'arilik bu dönemde teşekkül sürecini tamamlarken, Mu'tezile ise yeniden canlanmıştır. Ancak bu canlanma, Büveyhîler'in hakimiyetindeki bütün topraklar için geçerli olmayıp sadece Rey bölgesi ile sınırlıdır. Büveyhîler'in hakimiyetindeki diğer iki bölge olan Fars (Şîrâz) ve Irak bölgelerinde ise Eş'ariliğin daha büyük bir gelişme sağladığı görülmektedir. Bâkillânî'nin Adûduddevle'nin himayesine mazhar olması, Eş'ariliğin tanınması ve temsiliyet gücünün artmasını sağlamıştır. Ayrıca Büveyhîler'in çok sesli dini siyasetleri, hem Mu'tezile'nin hem de Eş'arîler'in öğretilerini rahat bir şekilde ifade etmelerine uygun bir zemin hazırlamıştır. Büveyhîler'in Rey kolunda ise Sâhib b. Abbâd tarafından Mu'tezile'nin açık bir şekilde desteklendiği görülmektedir. Bu destek ile uzun bir aradan sonra rahat nefes alan mezhep mensupları, öğretilerini sistemleştirme ve tedvin etme fırsatını yakalamıştır.

Gazneliler dönemi, hem Eş'arîler ve hem de Mu'tezile açısından baskıcı dini politikaları ile özdeşleşen bir dönem olmuştur. Ancak Mu'tezilî öğretiler bir bütün olarak yasaklanırken, Eş'arilik kontrol altında tutulmakla beraber faaliyetleri yasaklanmamıştır. Kuruluş döneminde bastırılan sikkelerde Mu'tezile'ye yönelik bir destek vaadi söz konusu olsa da ilerleyen yıllarda yayımlanan *Kâdirî Akâidi* ile birlikte Mu'tezilî öğretiler tamamen yasaklanmıştır. Diğer yandan Gazneliler dönemi, Eş'ariliğin Horasân'da kurumsallaşması noktasında önemli bir evreyi temsil

¹¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târih*, 16/245.

¹¹¹ Râvendî, Eş'arîlerin; Kâşân, Âba, Taberistân, Rey, Ferâhân, Kazvîn civarı, Ebher ve Zencân'da gücü elinde bulunduran komutanlar ve emirlerle yakın ilişki içerisinde olduklarına dikkat çekmektedir. Bir Eş'arî'nin vezir veya kâtip olmasından daha büyük bir kötülüğün olamayacağını ifade eden Râvendî, yaşadığı dönem itibarı ile durumun böyle olmasından dolayı duyduğu rahatsızlığı dile getirmektedir. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhâtü's-südûr ve âyetü's-sürûr fî târihi devleti Selçukîyye*, thk. İbrahim Emin Şevâribî - vd. (Mısır: Meclisü'l-Âlâ li's-Sekâfe, 2005), 44-45.

¹¹² C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (a.d. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran: Volume 5: The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, The Cambridge History of Iran (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 5/72-73.

etmektedir. Nizâmiye medreselerinin kurulmasından çok daha önce İbn Fûrek ve İsfarâyîni için inşa edilen medreselerde Eş'arî öğretiler kurumsal düzeyde tedris edilmiştir. Ayrıca Eş'arîler, bu dönemde Kerrâmîler ile giriştikleri mücadele sonucunda sistemlerini daha rasyonel bir zeminde inşa etme gereği duymuşlardır. Böylece bir yandan rakipleri karşısında daha tutarlı bir hale gelirken, bir yandan da Mu'tezile'ye daha yakın bir yere konumlanmışlardır.

Selçuklular dönemine gelindiğinde ise güç dengelerinin büyük oranda Eş'arilik lehine geliştiğini ifade etmek mümkündür. Kuruluş döneminde Kündürî'nin başlattığı Mihne süreci, Eş'ariliğin kaderi üzerine kalıcı bir etkiye sahip olmamıştır. Nizâmülmülk'ün himayesi ile birlikte devletin resmi mezhebi haline gelen Eş'arilik, Mu'tezile de dahil olmak üzere rakipleri karşısında açık bir üstünlük yakalamıştır. Nizâmiye medreselerinin kurulması ile birlikte Eş'arî öğretiler, bir yandan kurumsallaşırken, diğer yandan da daha geniş kesimlere ulaşma imkânı bulmuştur. Gazneliler tarafından dışlanan Mu'tezile ise Selçuklular döneminde de bir varlık gösterememiştir. Gazneliler'in Sünnî siyasetinin vârisleri olan Selçuklular, Tuğrul Bey dönemi hariç, seleflerinin Mu'tezile karşıtı siyasetini büyük oranda sürdürmüşlerdir. Selçukluların, münferit Mu'tezilî şahsiyetlere yönelik desteği, bireysel himayeden fazla bir anlam ifade etmemiştir. Selçuklulardan sonra Mu'tezilî öğretiler daha çok Şii çevrelerde ifade imkânı bulmuştur.

Kaynakça | References

- Abdülcebbâr, Kâdi Ebû'l-Hasen. *el-Muhîr bi't-teklîf*. thk. Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed İbn Ma'tume. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1. Basım, 2018.
- Abdülcebbâr, Kâdi Ebû'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî. *Mütesâbihü'l-Kur'ân*. thk. Adnan Zarzur. Kahire: Dârü't-Türâs, 1969.
- Abdülcebbâr, Kâdi. *Şerhu Usûli'l-Hamse*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Akoğlu, Muharrem. *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*. Ankara: İlahiyat, 2008.
- Ay, Mahmut. "Mu'tezilizm'den Arta Kalan Mu'tezile". *Din Felsefesi Açısından Mu'tezile Gelen-Eki Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. ed. Recep Alpyağıl. 1/89-105. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs, 2018.
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezilî Anlayışta Zühed ve Takvâ Boyutu". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/10 (2003), 99-122.
- Aygan, Fadıl. "Eş'arî Kelamının Sistemleşmesine Katkıları Bakımından Ebu İshâk el-İsfarâyîni". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2012), 7-28.
- el-Bağdâdî, Abdülkâhîr b. Tahir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırak*. Beyrut: Dâru ibn Hazm, 2021.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhîr. *İyârü'n-nazar fî ulmî'l-cedel*. thk. Ahmed Muhammed Arrûbi. Havâli: Esfar li-Neşr Nefisi'l-Kütüb ve'r-Resaili'l-İlmiyye, 1. Basım, 2020.
- el-Bâkillânî, Kâdi Ebî Bekr Muhammed b. Tayyip. *Temhîdül-evâil ve telhîsu'd-delâil*. Müessesetü Kütübi's-Sekâfiyye, 2. Basım, 2016.
- Bosworth, C. E. *Ghaznavids and Their Empire in Afghanistan and Eastern India*. New Delhi: Munshiram Monoharlal Publisher, 1992.
- Bosworth, C. E. "The Political and Dynastic History of the Iranian World (a.d. 1000–1217)". *The Cambridge History of Iran: Volume 5: The Saljuq and Mongol Periods*. ed. J. A. Boyle. 5/1-202. The Cambridge History of Iran. Cambridge: Cambridge University Press, 1968. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521069366.002>
- Brodersen, Angelika. "Abû Ishâq Al-İsfarâyîni". *Encyclopaedia of Islam, THREE*. Leiden: Brill, 01 Aralık 2008.
- Bulliet, Richard W. "A Mu'tazilite Coin of Maḥmūd of Ghazna". *Museum Notes (American Numismatic Society)* 15 (1969), 119-129.
- Bulliet, Richard W. *The Patricians of Nishābūr*. Cambridge: Harvard University Press, 1972.

- Busse, Heribert. "Iran Under Buyids". *The New Cambridge History of Islam: Islamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century*. ed. Robert Irwin. 4/250-304. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed Kerrame el-Beyhaki. "et-Tabakâtu hâdiyete'l-aşere ve's-sâniyete'l-aşere min şerhi'l-uyûn". *Fadlû'l-i'tizal ve tabakâtu'l-Mu'tezile*. thk. Eymen Fuad Seyyid. 364-393. Tunus: Daru't-Tunusiyye, 2018.
- Ehvâzi, Hasan b. Ali. "Telbîsu İbn Ebî Bişr". *Tebyînu kezibi'l-müfteri fî mâ nûsibe ilâ İmami Ebi'l-Haseni'l-Eş'arî*. thk. Enes Muhammed Adnan eş-Şerefâdi. Dimeşk: Dâru't-Takva, 2018.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail. *Kitâbü Makâlâtî'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî'l-musallîn*. thk. Hellmut Ritter. Berlin: Schwarz, Tab'a al-Munaqqaha, 2005.
- Gimaret, Daniel. "Abû Eşhâq Ebrâhîm Ebn 'Ayyâş". *Encyclopaedia Iranica Online*. Brill, 30 Ağustos 2020. <https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/ebn-ayyas-abu-eshaq-ebrahim-COM>
- Gimaret, Daniel. "Abu'l-Ḥosayn Başrî". *Encyclopaedia Iranica Online*. Brill, 26 Ağustos 2020.
- Gimaret, Daniel. *Ba'zu İşkâliyyâtî 'İlmi'l-Kelâmî'l-İslâmî*. çev. Muhammed Bühlal - Sâlim Bukhaddâjah. Rabat: Muminun bilâ Hudud, 2020.
- Gölcük, Şerafeddin. *Bakillâni ve İnsan Fülleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Hamevî, Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-udebâ irşâdû'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslami, 1993.
- Hâtib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Târihu Bağdâd*. thk. Beşâr Avâd Ma'aruf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 2002.
- Heemskerck, Margaretha T. "Abd Al-Jabbâr b. Aḥmad al-Hamadḥânî". *Encyclopaedia of Islam, THREE*. Leiden: Brill, 2007.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan Sikatüddin ed-Dımaşkı. *Tebyînu kezibi'l-müfteri fima nûsibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Dimeşk: Daru't-Takva, 2018.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-Henâbile*. thk. Muhammed Hamid el-Faki. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan. *Mücerred Makalati's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-İsfahânî el-Eş'arî. *Kitâbu müşkili'l-hadis 'ev tevîlû'l-ahbârî'l-müteşâbihe*. thk. Daniel Gimaret. Dimeşk: el-Ma'hedü'l-Fransi li'd-Dirasati'l-Arabiyye, 2003.
- İbn Hacer el-Askalanî, Ebû'l-Fazl Ahmed. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Abdulfettah Ebu Ğudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâriu'l-İslamiyye, 2002.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî. *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1990.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer. *Tabakâtu's-Şafiiyyin*. thk. Ömer Haşım vd. y.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Ali b Muhammed Bağdâdî. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata - Mustafa Abdulkadir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Umar Abdusselam Tedmuri. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1997.
- İbnü'n-Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b İshak. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. Tahran: y.y., 1971.
- İsferâyîni, Ebû'l-Muzaffer. *et-Tefsir fî'd-din ve temyîzu firaki'n-nâciyeti ani'l-firaki'l-hâlikîn*. thk. Mecid el-Halif. Beyrut: Dâru ibn Hazm, 1. Basım, 2008.
- Kâdi İyâz, Ebû'l-Fadl 'İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*. thk. Tâvit et-Tancı vd. 8 Cilt. Mağrib: Maṭba'atu Fudâle, 1965.
- Ka'bi, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî. *Kitâbü'l-makâlât ve me'ahu*

- 'uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât. thk. Hüseyin Hansu vd. İstanbul: Kuramer, 1. Basım, 2018.
- Kalaycı, Mehmet. *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Eş'ari ve Eş'arilik*. Anadolu Ay Yayınları, 2019.
- Kalaycı, Mehmet. "Eş'ari'nin İkmali Mâturîdî'nin İhmali: İki İmanın Gelenekleri İçerisindeki Konumlarına Dair Bağlamsal Bir Analiz". *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâturîdî: Uluslararası Sempozyum*, 133-144.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kalaycı, Mehmet. "Eşariliğin Tarihsel Arka Planı: Küllabîlik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (01 Ağustos 2010), 399-431. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001050
- Karahüseyin, Samet. "El-Emâli Bağlamında Kâdi Abdülcebbâr'ın Zühd Hakkındaki Görüşleri". *Bilimname* 47 (30 Nisan 2022), 219-242. <https://doi.org/10.28949/bilimname.1075792>
- Kazvinî, Ebû'l-Kâsım 'Abdülkerîm b. Muhammed b. 'Abdulkerîm. *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvin*. thk. Azizullah Atardi. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- Koç, İsa. *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arilik İlişkisi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2022.
- Kuşeyrî, 'Abdulkerîm b. Hevâzin b. 'Abdilmelik. *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdullah Mahmud - Mahmud bin Şerih. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, tsz.
- Madelung, W. "Al-Isfarâyîni". *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. Leiden: Brill, 24 Nisan 2012.
- Madelung, Wilferd. "Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin Tanrı'nın Varlığı ile İlgili Delili". çev. Veysel Kaya. *Din Felsefesi Açısından Mu'tezile Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Madelung, Wilferd. "Abd-Al-Jabbâr b. Aḥmad". *Encyclopaedia Iranica Online*. Brill, 20 Ağustos 2020. <https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/abd-al-jabbar-b-ahmad>.
- Makdisi, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî. *Ahsenu't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. thk. M. J. De Goeje. Leiden: Brill, 1906.
- Makdisi, George. *Ibn 'Aqil: Religion and Culture in Classical Islam*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
- Makdisi, George. *İslam'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Makdisi, George. "The Sunni Revival". *Islamic Civilization 950-1150*. ed. D. S. Richard. 155-168. Oxford: Cassirer, 1973.
- Makkari, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b Muhammed b Ahmed. *Ezhârü'r-Riyaz fî Ahbâri İyaz*. thk. Mustafa es-Seka vd. 5 Cilt. Kahire: Maṭba'atu Lecneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1939.
- McCarthy, Richard J. *The Theology of Al-Ash'ari: The Arabic Texts of Al-Ash'ari's Kitab Al-Luma' and Risalat Istihsan Al-Khawd fî İlmi Al-Kalam*. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1953.
- Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din - Yorum - Dindarlık*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik, Birinci Basım., 2018.
- Nisâbü'rî, Ebû Reşid Said b. Muhammed. *el-Mesâil fî'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*. thk. Rıdvan Seyyid - Ma'n Ziyade. Beyrut: Ma'hedü'l-İnma'i'l-Arabi, 1979.
- Nisâbü'rî, Ebû Reşid Sa'îd b. Muhammed. *Ziyâdâtu's-Şerh*. Londra: British Museum, Oriental, 8613.
- Peacock, A. C. S. *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum*. çev. Zeynep Rona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, 2023.
- Peters, J. R. T. M. *God's Created Speech: A Study in the Speculative Theology of the Mu'tazilî Qâdî L-Gudât Abûl-Hasan 'Abd Al-Jabbâr Bn Ahmad Al-Hamadânî*. Leiden: Brill, 1976.
- Pomerantz, Maurice. *Licit Magic and Divine Grace: The Life and Letters of Al-Şâhib Ibn 'abbâd (d. 385/995)*. Chicago: The University of Chicago, Doktora Tezi, 2010.

- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhâtu's-sudûr ve âyetu's-surûr fî târihi devleti Selçukiyye*. thk. İbrahim Emin Şevâribi - vd. Mısır: Meclisü'l-Âlâ li's-Sekâfe, 2005.
- Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer et-Teymî. *Mefâtihu'l-gayb*. 27 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Râzî, Fahreddin. *er-Riyâzu'l-mûnika fî ârâi ehli'l-ilm*. thk. el-Es'ad Cuma. Keyravan: Kuliyetu'l-Adâb ve Ulumu'l-İnsaniyye bi Keyrevan, 2004.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. 'Abdullâh. *el-Vâfi bi'l-vefâyât*. thk. Ahmed Arnavut - Mustafa Türki. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabi, 2000.
- Sâhib, Ebû'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî. *Resâilu Sahib b. Abbâd*. thk. Abdülvehhab Azzâm - Şevki Zayf. y.y.: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, ts.
- Sekûnî, Ebû Ali Ömer. *Uyûnu'l-münâzarât*. thk. Said Gurab. Tunus: Menşûrâtü Câmîati't-Tunusiyye, 1976.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu. *Mir'atü'z-zaman fî tevârihi'l-a'yan*. thk. Muhammed Berekât vd. Dimaşk: er-Risaletü'l-Alemiyye, 2013.
- Sobieroj, Florian. "Mu'tezile ve Tasavvuf". trc. Salih Çiftçi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (01 Ocak 2001).
- Sübki, Tâcuddîn 'Abdülvehhâb b. Takıyyüddin. *Tabakâtu's-Şafiiyyeti'l-kübra*. thk. Mahmud Muhammed Tenahi - Abdulfettah Muhammed el-Hulv. y.y.: Hicr li't-Tiba'a ve'n-Neşri ve't-Tevzi' ve'l-İlân, 2. Basım, 1992.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Kısra Salih Ali. Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirün, 1. Basım, 2015.
- Tenûhî, Ebû Ali el-Kadi Muhassin b Ali b Muhammed. *Neşvarü'l-muhadara ve ahhârü'l-müzâkere*. thk. Abbud Şâleci. Beyrut: Dâru Sadır, 1971.
- Tevhidî, Ebû Hayyan. *Ahlâku'l-vezireyn*. thk. Muhammed Tâvit et-Tancî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1992.
- Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. 'Abdulcebbâr. *el-Yeminî*. thk. İhsan Zennun Abdullatif. Beyrut: Dârü't-Talî'a, 2004.
- Ümit, Mehmet. "Mihne Sürecinde Hanefiler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 101-130.
- Van Ess, Josef. *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra. Volume 4: A History of Religious Thought in Early Islam*. Leiden: Brill, 2018. <https://brill.com/view/title/34744>
- Watt, W. Montgomery. *İslâmın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*. çev. Arif Aytekin. İstanbul: Bereket Yayınları, 2011.
- Watt, W. Montgomery. "İslâm Kelam Ekollerinin Başlangıcı". çev. M. Emin Eren. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLV/2 (2004), 309-315.
- Watt, William Montgomery. *İslami Tetkikler: İslam Felsefesi ve Kelamı*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1968.
- Yavuz, Abdullah Ömer. *Coğrafya ve Mezhep Horasan'da Eş'arîliğin Tarihsel Gelişimi*. Klasik Yayınları, 2021.
- Yıldırım, Ömer Ali. "Mu'tezile ve Nişâbü'r Mihnesi: Mihnetü Eşâ'ire". *Din Felsefesi Açısından Mu'tezile Gelen-Eki Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. 2/696-713. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Yurdağür, Metin. "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelamcisi Kadî Abdülcebbâr Hayatı ve Eserleri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 117-136. <https://doi.org/10.15370/muifd.92360>
- Zehebî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kâymâz. *Târihu'l-İslâm ve vefâyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. thk. Beşâr Avâd Ma'aruf. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kâymâz. *Siyeru a'lâmi'n-nübela'*. thk. Şuayip el-Arnavut. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1985.

Extended Summary

The post-Miḥna period holds particular significance as it witnessed al-Ash'arī's departure from the Mu'tazilite school. Furthermore, the intellectual and cultural dynamism of this era played a decisive role in shaping the trajectory and framework of subsequent developments. One of the most notable transformations was the formation of Sunnism during this period. Contrary to the widespread belief, however, the emergence of Sunnism was not a direct consequence of al-Ash'arī's break with the Mu'tazilites. Although al-Ash'arī bore witness to many of the key developments, by the time he renounced Mu'tazilism, the jurisprudential schools that would form the pillars of Sunnism had already been established; the canonical collections of hadith, known as the Kutub al-Sittah, had been compiled, and Sufism had begun to take root within a Sunni framework. In contrast, kalām was still striving for legitimacy, and it was through al-Ash'arī's persistent efforts that it eventually became an integral component of Sunni thought. Therefore, portraying al-Ash'arī as the sole founder or architect of Sunni theology not only overlooks the contributions of others but also risks reducing Sunnism to kalām alone—a misleading simplification. In reality, the formation of Sunnism was driven more by the development of jurisprudential and Sufi traditions, with the contributions of hadith scholars also playing a vital role. Even long after al-Ash'arī's death, kalām continued to be viewed with suspicion by many within the Sunni community.

Political patronage has always been a crucial factor for sectarian groups in expressing their doctrines, gaining social traction, and expanding their influence. Following the Miḥna, the Mu'tazilites failed to secure any substantial patronage, leading to their marginalization both intellectually and socially. The period between the end of the Miḥna under Caliph al-Mutawakkil and the rise of the Buyids can be regarded as an era of political and social pressure on the Mu'tazila, even amounting to a "reverse Miḥna." As a result of this repression, Mu'tazilite representation in both bureaucratic and public life significantly diminished, and their doctrines—closely associated with the trauma of the Miḥna—gradually lost their relevance. Many Mu'tazilite scholars were forced to conceal their true identities in the face of growing societal pressures. For instance, when Abū Hāshim al-Jubbā'ī arrived in Baghdad during this time, he was referred to by his followers using the nisbah "al-Naḥwī" rather than his actual identity. Although the Buyid takeover somewhat alleviated the intensity of this repression, it did not eliminate it entirely. Hostility, particularly from Hanbalites, continued throughout the Buyid period and was also evident in Khurāsān under Ghaznavid rule. However, in the Jibāl and Rayy regions—key centers of Buyid power—a more favorable political atmosphere for the Mu'tazila prevailed. Ash'arism, on the other hand, developed mainly in the Shīrāz and Baghdad branches of Buyid dominion. During this time, al-Bāqillānī played a crucial role in enhancing the credibility and internal coherence of Ash'arī doctrine. Thanks to the efforts of al-Ash'arī's early students, his teachings were integrated into both the jurisprudential framework and the broader Sufi milieu, where they began to spread among large circles of adherents. It is therefore noteworthy that Ash'arism reached an important stage of institutionalization during the Buyid era.

Under the Ghaznavids, although the early minting of coins hinted at potential support for the Mu'tazila, the publication of the *Qādirī Creed* in later years led to a comprehensive ban on Mu'tazilite doctrines. Following the conquest of Rayy by Sultan Mahmud of Ghazni, Mu'tazilite texts were burned and their scholars exiled to various parts of Khurāsān. Due to their ties with the Sīmjurid dynasty, Ash'arīs too came under suspicion and were subjected to surveillance. In a dramatic incident triggered by the incitement of the Karrāmiyya, the Ash'arī scholar Ibn Fūrak was interrogated by Mahmud himself and subsequently poisoned by the Karrāmiyya on his way back to Nişābūr. Despite this, the Ghaznavid era marked a pivotal stage in the institutionalization of Ash'arism in Khurāsān. Long before the founding of the Nizāmiyya madrasas, Ash'arī teachings were represented at an institutional level in schools established for Ibn Fūrak and al-Isfarāyinī. Furthermore, their confrontation with the Karrāmiyya compelled the Ash'arīs to articulate their theology on a more rational basis, drawing them intellectually closer to the Mu'tazila.

During the Saljūq period, the balance of power shifted significantly in favor of Ash'arism. The Miḥna initiated by al-Kundūrī at the outset of Saljūq rule had no lasting impact on the fate of Ash'arism. With the support of the vizier Nizām al-Mulk, Ash'arism became the official creed of the state and began to dominate its rivals, including the Mu'tazila. The establishment of the Nizāmiyya madrasas allowed Ash'arī theology not only to achieve institutional authority but

also to reach wider audiences. Meanwhile, the Mu‘tazila, already marginalized under the Ghaznavids, failed to regain influence during the Saljūq era. With the exception of ʿTughril Beg's reign, the Saljūqs largely continued their predecessors' anti-Mu‘tazilite policies. Any support granted to individual Mu‘tazilite figures during this time remained limited to personal patronage. In the aftermath of the Saljūqs, Mu‘tazilite doctrines found a more receptive environment primarily within Shī‘ī circles.